

ARİŞ

Sayı/Issue: 28 / Haziran/June 2026

Değerlendirme: İki Dış Hakem / Evaluation: Two Outside Judges

Çift Taraflı Körleme / Double-Sided Blind Refereeing

Benzerlik Taraması Yapıldı/Similarity Scan Performed - intihal.net

Başvuru/Submitted: 04-08-2025

Kabul/ Accepted: 15-05-2026

Yayın/ Publication: 20-06-2026

Osmanlı Modernleşmesinin Eğitim Alanındaki Yansımaları: İnşa Süreci ve Mimarisiyle Trabzon'daki Okul Binaları

Nurcan Yazıcı Metin | [0000-0003-3859-4847](tel:0000-0003-3859-4847) | nurcan.metin@msgsu.edu.tr

Prof. Dr. | Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi | Fen-Edebiyat Fakültesi | Sanat Tarihi Bölümü

İstanbul | Türkiye

<https://ror.org/04e9czp26>

Atf: Metin Yazıcı, Nurcan (2026). "Osmanlı Modernleşmesinin Eğitim Alanındaki Yansımaları: İnşa Süreci ve Mimarisiyle Trabzon'daki Okul Binaları", *Arış*, Haziran, Sayı:28, s. 56-95

Öz

Osmanlı Devleti'nin Tanzimat'la başlayan yeniden yapılanma sürecinde birçok yeni kurum oluşturulmuş ve bu kurumlar için binalar inşa edilmiştir. Tanzimat Dönemi'yle birlikte eğitim alanında da birtakım köklü düzenlemelere gidilmiş, Osmanlı eğitim sistemi yeni baştan düzenlenmiştir. Bu düzenlemelere paralel olarak Osmanlı vilayetlerinde okullar açılmıştır. Trabzon Vilayeti de eğitim alanındaki modernleşmenin yansıdığı vilayetlerin başında gelmektedir. Vilayetin merkezi olan Trabzon sancağında Müslim, gayrimüslim ve ecnebler tarafından farklı derecelerde pek çok okul inşa edilmiştir. Ticaret ve liman kenti olması hasebiyle tarih boyunca yenilik ve değişimleri açık olan Trabzon'da, Tanzimat sonrası oluşturulan eğitim kurumları arasında Müslümanlar tarafından çok sayıda iptidai mektebi, mülki, askeri ve inas rüştiyesi ile bir idadi mektebinin bulunduğu anlaşılmaktadır.

Trabzon'da gayrimüslimlerin de yoğunlukta olduğu bilinmektedir. 19. yüzyılın başlarında Trabzon Vilayeti nüfusu Rum, Ermeni ve Türklerden oluşmaktaydı ve Rumlar gayrimüslim nüfus içinde en yüksek orana sahipti. Eğitim yapıları konusunda da sayıca çoğunluk Rumlarda idi. Gayrimüslimler arasında Trabzon'da sayıca ikinci sırada bulunan Ermeniler yeni baştan okul binası inşa etmek yerine mevcut binaları kullanma yoluna gitmişlerdir.

Trabzon'da yabancılar da okul açmışlardır. Fransızlar tarafından inşa edilecek olan ve 1888'de projelendirilen okul binasının yanında, bir Fransız mektebi inşa edilmiştir. Osmanlı topraklarındaki sayılı İran okullarından biri de Trabzon'dadır.

Osmanlı arşiv belgelerinin temel kaynak oluşturduğu bu makalede, Trabzon'da Müslim, gayrimüslim ve ecnebler tarafından açılan okullar, ulaşılabilen veriler ışığında inşa süreçleri, mimarileri, üslupları, mimarları ve dönemin kamu yapıları içindeki yerleri belirlenerek ortaya konulmaya çalışılmıştır. Bir ticaret ve liman kenti olan Trabzon'un çok kimlikli yapısı, Osmanlı Devleti'nin son döneminde inşa edilen ve eğitimdeki modernleşmenin somut anıtları olan okul binalarına yansımış; bu yapılar Trabzon'un mimari görünümünde belirleyici olmuştur.

Anahtar Kelimeler: Trabzon, Osmanlı Mimarisi, Okul Binaları, İptidai, Rüştiye, İdadi.

Makale Bilgileri

Yapay Zekâ Beyanı

Çalışmanın hazırlanma sürecinde yapay zeka tabanlı herhangi bir araç veya uygulama kullanılmamıştır. Çalışmanın tüm içeriği, tarafıma bilimsel araştırma yöntemleri ve akademik etik ilkelere uygun şekilde üretilmiştir.

Etik Kurul İzni

Bu çalışma, etik kurul izni gerektirmeyen nitelikte olup kullanılan veriler literatür-taraması/yayınlanmış kaynaklar üzerinden elde edilmiştir. Çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.

Etik Bildirim

arisdergisi@akmb.gov.tr

Lisans

Bu makale Creative Commons Atf-GayriTicari 4.0 Uluslararası Lisans (CC BY-NC) ile lisanslanmıştır.

Dizinleme Bilgileri

Dergi TR Dizin ve ERIH PLUS tarafından dizinlenmektedir.

Çıkar Çatışması

Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.

Educational Reflections of Ottoman Modernization: The Architecture and Construction Process of School Buildings in Trabzon

Nurcan Yazıcı Metin | [0000-0003-3859-4847](https://orcid.org/0000-0003-3859-4847) | nurcan.metin@msgsu.edu.tr

Prof. Dr. | Mimar Sinan University of Fine Arts | Faculty of Arts and Sciences | Department of Art History
İstanbul | Türkiye
<https://ror.org/04e9czp26>

Citation: Metin Yazıcı, Nurcan (2026). "Educational Reflections of Ottoman Modernization: The Architecture and Construction Process of School Buildings in Trabzon", *Arış*, June, Issue: 28, pp. 56-95

Abstract

During the reorganization process of the Ottoman Empire that began with the Tanzimat era, many new institutions were established, and buildings were constructed to accommodate them. The Tanzimat period also marked a significant transformation in the field of education, leading to a comprehensive restructuring of the Ottoman educational system. In parallel with these educational reforms, schools were established across the Ottoman provinces. Among the provinces where the effects of educational modernization were most clearly observed was the Vilayet of Trabzon. In the central district of the province, the Sanjak of Trabzon, numerous schools of various levels were built by Muslim, non-Muslim, and foreign communities. As a commercial and port city historically open to innovation and change, Trabzon became home to a wide range of educational institutions following the Tanzimat era. These included a significant number of *iptidai* (primary) schools established by Muslims, as well as *mülkiye* (civil), *askeri* (military), and *inas rüştiyesi* (girls' secondary schools), along with an *idadi* (preparatory high school).

It is well known that Trabzon had a significant non-Muslim population. In the early 19th century, the population of the Trabzon Vilayet consisted primarily of Greeks (Rums), Armenians, and Turks, with the Greek community comprising the largest segment among the non-Muslims Greeks. This demographic predominance was also reflected in the number of educational buildings established by the Greeks. Among the non-Muslim communities in Trabzon, Armenians constituted the second largest group. Rather than constructing entirely new school buildings, the Armenian community typically repurposed existing structures.

Foreign communities also established schools in Trabzon. In addition to a French school that was constructed, a separate school building was projected by the French in 1888, indicating their growing educational and cultural presence in the region. Trabzon was also home to one of the few Iranian schools in the Ottoman Empire.

This article, which draws primarily on Ottoman archival documents, aims to examine the schools established in Trabzon by Muslim, non-Muslim, and foreign communities. Within the scope of available data, it analyzes their construction processes, architectural features, stylistic characteristics, architects, and their position within the broader context of public buildings of the period. As a commercial and port city, Trabzon possessed a multi-ethnic and multi-cultural character, which was reflected in the school buildings constructed during the late Ottoman period. These schools, as tangible monuments of educational modernization, played a significant role in shaping the architectural landscape of the city.

Keywords: *Trabzon, Ottoman Architecture, School Buildings, İptidai (Primary Schools), Rüştiye (Middle Schools), İdadi (High Schools).*

Article Information

AI Disclosure

No artificial intelligence-based tools or applications were used in the preparation of this study. All content has been produced by myself in accordance with scientific research methods and academic ethical principles.

Ethics Committee Approval

The study does not require ethics committee approval, and the data used were obtained through a literature review / published sources. It is declared that scientific and ethical principles were followed during the preparation of the study and that all referenced works are listed in the bibliography.

Complaints

arisdergisi@akmb.gov.tr

License

This article is licensed under the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY-NC).

Indexing Information

The journal is indexed in TR Dizin and ERIH PLUS.

Conflict of Interest

There is no potential conflict of interest in this study.

Giriş

Bu çalışmada, başlıkta ifade edilen çerçeveye uygun olarak Osmanlı'nın son döneminde Trabzon'da inşa edilen ya da faaliyette bulunan ve "modern eğitim kurumları" olarak nitelendirilebilecek Müslim, gayrimüslim, ecnebi eğitim kurumlarının bir bütün olarak ele alınması amaçlanmıştır. Trabzon'un modernleşme sürecini "eğitim yapıları" üzerinden ortaya koyabilmek için, söz konusu okulların bir bütün olarak değerlendirilmesinin konuyu daha açıklayıcı kılacağı düşünülmüştür. Makalenin temel verilerini Osmanlı Arşivi'nde bulunan, konu kapsamındaki belgeler oluşturmuş; ulaşılabilen veriler ışığında bu yapıların inşa süreçleri, mimarileri, üslupları, mimarları ve dönemin kamu yapıları içindeki yerleri belirlenerek ortaya konulmaya çalışılmıştır. Bu tanımlamada geçen verilerin tamamına ulaşılamamış, bu bağlamda konu erişilebilen veriler üzerinden ele alınmıştır. Örneğin bazı okulların sadece inşa süreçleri belirlenebilmiş ya da kullandıkları binalar tespit edilebilmiştir. Konunun bütüncül tanımı açısından elde edilebilen verilerle tamamına değinilmeye çalışılmış; bu bağlamda makaleye konu olan eğitim yapılarının kurumsal tarihlerine dair de bilgi verilmiştir. Trabzon'un çok kimlikli yapısı, Osmanlı Devleti'nin son döneminde inşa edilen ve eğitimdeki modernleşmenin somut anıtları olan okul binalarına yansıyan kısmıyla ele alınmaya çalışılmıştır.

Eğitimde Modernleşme Süreci: Osmanlı Devleti'nin son döneminde Tanzimat'ın getirdiği birtakım yeni düzenlemelere paralel modern eğitim kurumları oluşturulmuştur. Bu süreçte eğitim sistemindeki düzenlemelere ek olarak gayrimüslim ve yabancılara da okul yapma hakkı tanınmıştır. Çok kimlikli bir yapıya sahip olan Trabzon Vilayeti'nde de bu dönemde birçok yeni okul binası inşa edilmiştir. Müslim iptidailer, rüştiyeleri, idadileri yanında Rumlar, Ermeniler, Fransızlar ve hatta İranlılar tarafından yaptırılan bu okullar mimari özellikleriyle de hem son dönem Osmanlı mimarisine ve hem de Trabzon'un çok kimlikli yapısına mimari açıdan katkı sağlamıştır. Bu çalışmada, Osmanlı'nın son döneminde oluşturulan modern eğitim kurumları için inşa edilen Müslim, gayrimüslim ve ecnebilere / yabancılara ait mektep binaları, Trabzon Vilayeti'nin merkezi olan Trabzon sancağındaki örnekleriyle ele alınmıştır. Ayrıca örnekleme bağlamında bugün Trabzon ilçeleri arasında bulunan, dönemin kazalarında yapılan mektep binalarına da yer verilmiştir. Çalışmanın temel verilerini, Osmanlı Arşivi'nden elde edilen konu kapsamındaki yazışmalar ve çizimler, planlar oluşturmaktadır. Ayrıca basılı kaynakların yanında Maarif Salnameleri, yerel kaynaklar da çalışmaya kaynak oluşturmuştur.¹ Günümüze ulaşan okul binalarının tamamı farklı tarihlerde yerinde incelenmiştir. İnas Mektebinin planı, yeri gibi arşivden elde edilen birçok bilgi, belge ve çizim ilk kez bu çalışmada ortaya konulmuştur.

Osmanlı Devleti'nde Tanzimat Dönemi'ne kadar eğitim, ilköğretimden yüksek öğretime kadar medreselerde veriliyordu. Ayrıca mahalle mektepleri düzeyindeki sıbyan mektepleri ile sadece devlet adamı yetiştiren Enderun da dönemin eğitim kurumları arasındaydı. Sonraları bu kurumlar ihtiyaçları karşılayamamış; yenilik hareketleri bağlamında 18. yüzyılda matbaa kurulmuş; aynı yüzyılın sonlarında da askeri alandaki ıslahatlarla ilgili olarak 1773'te

¹ Trabzon'da eğitim konusunda değerli çalışmalar yapılmış, bu çalışmalarda okul binaları konu çerçevesinde sınırlı şekilde ele alınmıştır. Trabzon'da eğitim ve kültür hayatını geniş bir çerçevede ele alan erken tarihli çalışma (Piyale 1988); bu konudaki en kapsamlı çalışmalardan olan Albayrak'ın 6 ciltlik Trabzon Millî Eğitim Tarihi (Albayrak 2008); Trabzon vilayetindeki tüm eğitim kurumlarını salnamelere göre tanımlayan makale (Yolalıcı 1994) ve Trabzon'daki Tanzimat sonrası okulları daha çok eğitim faaliyetleri yönünden ele alan çalışma (Aksoy 2024). Bunlara ek olarak kaynakçada zikredilen birçok değerli çalışma bulunmaktadır.

Mühendishane-i Bahr-i Hümayun ile 1796'da da Mühendishane-i Berr-i Hümayun isimli modern okullar açılmıştır.

19. yüzyılda Sultan II. Mahmud'la (Salt. 1808-1839) başlayan eğitimdeki modernleşme hareketleri Tanzimat'la birlikte ivme kazanmış; "Meclis-i Maarif-i Umumiye", sonra da "Mekatib-i Umumiye Nezareti" kurulmuştur (Kodaman 1991: 16). 1847'den itibaren ortaokul seviyesindeki rüştiyeler açılmaya başlanmıştır; muallimin okulları da Türk maarif sistemine 1848 yılında girmiştir. 1869 yılında yayınlanan "Maarif-i Umumiye Nizamnamesi" ise eğitimde daha çağdaş bir yapı oluşturulmuştur. 1873'ten sonra da İdadiler ve Sultaniler açılmaya başlanmıştır. Meslek okulları da dönemin modern eğitim kurumları olarak bu yapının içinde yerini almıştır. Bu süreçte sıbyan mektepleri de ilkokullara dönüştürülmüştür.

Osmanlı eğitim tarihinin en önemli ayağını 1869 tarihli Maarif-i Umumiye Nizamnamesi oluşturmaktadır. 1 Eylül 1869'da yayınlanan nizamname ile eğitimin idare, teşkilat ve görevleri kanun hükmüne bağlanmış; bu nizamname ile merkez ve taşradaki eğitim kurumları, idaresi, kadrosu tanımlanmıştır (Kodaman 1991: 20-22). Tanzimat sırasında modern eğitim veren kurumların artması, gayrimüslimlere tanınan haklar sonucunda yeni okullar açmaları bu anlamda düzenlemeyi zorunlu kılmıştır. 198 maddeden oluşan bu nizamnamede eğitim derecelendirilerek okul çeşitleri belirlenmiş ve bu okulların nerelerde açılacağı tanımlanmıştır (Özalp ve Atanur 1977: 550-551). Nizamnamenin 18. maddesi "Mekatib-i Rüşdiyye" eğitimini düzenlemiştir. Beş yüz haneden fazla olan yerlerde rüştiye açılabilmesi; bir yerleşimde bağımsız cemaat okulu açılabilmesi için o cemaatin yüz haneden fazla olması gerektiği belirtilmiştir.

Nizamnamenin 20. maddesinde "kurulacak rüştiye okullarının binaları meclis-i kebir-i maariften verilecek plana uygun olarak inşa edilecektir" ve "bütün rüştiyeler padişahın tahta çıktığı güne, yani cülus gününe tesadüf eden tarihlerde tatil edilecektir" tanımlaması yapılmıştır. Bu uygulama inas rüştiyeleri için de geçerlidir. Halkı tamamen Müslüman olan büyük şehirlerde bir kız rüştiyesi, tamamen Hristiyan olanlarda da Hristiyanlara mahsus kız rüştiyesi, karma olan şehirlerde ise ayrı rüştiyeler açılacaktır. Bu uygulama beş yüz haneden fazla olan yerleşimler için geçerlidir. Dört yıllık eğitim veren rüştiyelerden sonra bin haneden fazla yerleşimlerde açılması ön görülen, Müslim ve gayrimüslimler için karma eğitim veren idadilerin eğitim süresi de üç yıl olarak tanımlanmıştır.

Nizamnamenin 40. maddesinde "Mekatib-i Sultaniye" tanımlanmıştır. Her vilayet merkezinde bir sultani olacaktır. Yüksek Okullar (Mekatib-i Aliye) tanımı altında erkek ve kız öğretmen okulları (Darümuallimin ve Darümuallimat), üniversite (Darülfünun) fen ve çeşitli sanayi okulları da nizamnamede ele alınan konulardır (Özalp ve Ataunal 1977: 549-583). Nizamnamenin 129. maddesinde yabancı okulların tanımı yapılmış ve işleyişine dair açıklık getirilmiştir.

Özetle 1869 Nizamnamesinde, her köy ve mahallede bir sıbyan mektebi, beş yüz haneli yerlerde rüştiye, 1000 haneli yerlerde ise idadi açılacağı; vilayet merkezlerinde sultani, İstanbul'da kız ve erkek muallim mektepleri, ayrıca uygun yerlerde kız rüştiyeleri açılması maddeleri mevcuttu. Sıbyan mektepleri ve rüştiyeler müslim ve gayr-i müslimler, aynı zamanda kız ve erkekler için ayrı ayrı olabilecekti. İdadi ve diğer okullar karma olacaktı. Önemli ve temel kararları içermekle birlikte bu nizamnamenin tam anlamıyla gerçekleştirilmesi çok uzun yıllar alabilmiştir.

1870’li yıllarda imparatorluğun tamamında 423 rüştiye, Trabzon’da ise 7 rüştiye bulunmaktaydı. 1875’te Trabzon Vilayeti’nin tamamındaki 10 rüştiye mektebinde toplam 703 öğrenci vardı (Cevad 2002: 137). Sultan II. Abdülhamid Dönemi’nde (1876-1909) tüm Osmanlı coğrafyasında olduğu gibi Trabzon Vilayeti’nde de okul sayısı artmıştır. Bu dönemde vilayette toplam 22 rüştiye bulunmaktadır (Kodaman 1991: 103-104).

Trabzon’daki modern eğitim kurumlarının müslim, gayrimüslim ve ecnebi olmak üzere sayıca fazlalığı dikkat çekmektedir. Bu sayının Osmanlı taşrasındaki yerini belirlemek adına birtakım istatistiki veriler önem arz etmektedir. Osmanlı’nın son dönemindeki modern eğitim kurumları hakkında Maarif-i Umumiye İstatistik Dairesince hazırlanan Taşra Vilâyâtı Mekâtib-i Umumiye’nin 1323-1324/1907-1908 eğitim yılına ait istatistikleri, okulların türü, personel sayısı, öğrenci sayısı, gelir ve giderlere dair resmi veriler sunmaktadır (Güçtekin 2012:125-167). Burada Müslim, gayrimüslim ve ecnebi eğitim kurumları, derecelerine göre sınıflandırılmıştır. İstatistik verilerine göre 1323-1324/1907-1908 eğitim yılına ait taşra vilayetlerinde, resmi 5145 iptidai, 160 rüştiye ve 70 idadi mektebi ile özel 2087 iptidai, 16 rüştiye, 5 idadi olmak üzere toplamda 7483 Müslüman okulu bulunmaktadır. Taşra vilayetlerinde 13 cemaat tarafından açılmış olan ruhsatlı gayrimüslim okulları arasında Rumlar tarafından açılmış okullar sayıca ilk sırayı almaktadır. Diğer cemaat okullarıyla birlikte toplam gayrimüslim okul sayısı taşrada 2948’dir. Taşra vilayetlerinde 8 Ecnebi devleti tarafından toplam 297 ruhsatlı okul açılmıştır. Fransa 88, Amerika 78, İngiltere 43, İtalya 30, Almanya 23, Rusya 24, Avusturya 10, Romanya 1 olmak üzere bu tarihte Osmanlı taşrasındaki toplam Ecnebi Okulu sayısı 297’dir. Taşra vilayetlerinde eğitim veren toplam mektep sayısı ise 10.748’dir. Bu sayısal verilerden, Osmanlı taşrasının 70 idadi mektebinden birinin Trabzon’da bulunduğu, gayrimüslim mektepleri arasında Rumların, sayıca en yakın sırada olan Ermenilere göre toplam dört katı gibi bir okul sayısı ile Müslüman okullarına yaklaşan bir sayıda okul açtıkları anlaşılmaktadır. Bu bağlamda Rum nüfusun çoğunlukta olduğu Trabzon’da da çok sayıda Rum mektebinin bulunduğu görülmektedir. Ayrıca yabancı devletler arasında sayıca en fazla okulu bulunan Fransızlardır. Trabzon örneğinde de bu sayı öne çıkmaktadır. Burada İran mektebinin sayı olarak istatistiklere girmemiş olması 1908’te geçirdiği yangın sonrası eğitime ara verilmesiyle ilgili olmalıdır.

Trabzon’daki Müslim/Müslüman Okulları:

Trabzon’da Tanzimat Dönemi öncesinde çok sayıda eğitim kurumunun, sıbyan mektebi ve medresenin olduğu bilinmektedir. Bu eğitim kurumlarının bir kısmı Tanzimat Dönemi’nde de faaliyet göstermeye devam etmiştir. Tanzimat’la birlikte, özellikle II. Abdülhamid Dönemi’nde Trabzon Vilayeti’nin merkezi olan Trabzon’da, Müslüman topluma hizmet veren çok sayıda iptidai, rüştiye, idadi düzeyinde mektep açılmıştır. Bu okullar, son dönem Osmanlı eğitim sisteminin taşradaki örneklerini teşkil etmektedir.

İptidai Mektepleri: İptidailer Osmanlı eğitim sistemi içinde 1869 tarihli Maarif-i Umumiye Nizamnamesi ile kurumsallaşan ve ilk mektep seviyesinde eğitim veren kurumlar. Trabzon’da da özellikle Sultan II. Abdülhamid Dönemi’nde çok sayıda iptidai mektebi açılmıştır. 1890 senesinde Trabzon’da yeni yapılan ve tamir edilen mekteplerin sayısı 162 olarak verilmiştir. Dönemin arşiv yazışmalarından, özellikle Sultan II. Abdülhamid’in saltanatı sırasında Trabzon’da bazı iptidai mekteplerinin açıldığı bilgisi geçmektedir. Bunlardan Zeytinlik İptidai Mektebinin, 1890 senesinde, Trabzon Vilayeti ser mühendisinin mührüyle “Zeytinlukta inşa

olunan ibtidai mektebinin keşif defteri” hazırlanmıştır (BOA., MF.İBT., 25/21, 2 Haziran 1306, 14 Haziran 1890). Zeytinlik İptidai Mektebinin 1896’da Sotha (Hızırbey) İptidai Mektebinin 1898’te, Hatuniye Mektebinin 1899’da Zağnos Köprüsünün batı tarafındaki merkez iptidaisinin ise 1900 senesinde yaptırıldığı ve Trabzon Vilayeti Salnamesi’nde eğitim kadrolarının tanımlandığı kaydedilmiştir (Piyale 1988: 6).

Rüştiye Mektepleri: 1869 tarihli Maarif-i Umumiye Nizamnamesinde rüştiyeler de ele alınmıştır. Bu tarihte ülke genelinde 100 civarında rüştiyenin varlığı bilinmektedir. Bu sayı 1876’da 425 olmuştur (Çadırcı 1991: 289). Osmanlı’da, 2 Temmuz 1853’te rüştiyelerin açılması yönündeki kararda, açılması gereken 25 rüştiye arasında Trabzon da tanımlanmıştır. Ancak bu kararın hayata geçirilmesi uzun yıllar almıştır.

Trabzon’daki ilk rüştiye mektebinin 1852 senesinde açıldığı, ancak pek verimli olmadığı anlaşılmaktadır. 1863 senesinde, dönemin valisi Emin Muhlis Paşa tarafından Ortahisar’da ilk rüştiye binası inşa edilmiş; inşaat masraflarının bir kısmı merkezden gönderilmiş, kalan kısmı iane ile halktan toplanmıştır. Ancak yine de ödenek yetersiz gelmiş, tekrar halkın yardımına başvurulmuştur (Doğanay 2011: 180).

Vilayetteki rüştiyelerle ilgili Trabzon salnamelerindeki ilk bilgilere 1286 (1869) tarihinde rastlanmaktadır. Bu tarihte, Trabzon Vilayeti merkezinde ve Samsun’da birer rüştiye mektebi bulunduğu anlaşılmaktadır. Bu ilk rüştiye mekteplerinde Trabzon’da 92, Samsun’da 43 öğrenci öğrenim görmekteydi (Trabzon Salnamesi 1286: 80). Ayrıca 1305 tarihli salnamede, “Trabzon Mekteb-i Rüştiye-i Mülkiyesi” adı da geçmektedir (Trabzon Salnamesi 1305:132-133).

1872 senesinde Trabzon Vilayeti dahilindeki 7 rüştiyeden biri vilayet merkezi olan Trabzon’dadır ve burası en fazla öğrenci sayısına sahip rüştiyedir. 1302 (1884/1885) senesinde Trabzon’da 18 rüştiye olup buralarda eğitim gören 1064 talebe bulunmaktadır. 1304’te (1886/1887) ise rüştiye sayısı 21’e yükselmiştir ve öğrenci sayısı 1289 olmuştur (Doğanay 2011: 181-183).

Osmanlı Dönemi’nde, Trabzon Vilayeti merkezinde mülki rüştiye (daha sonra idadi), askeri rüştiye ve inas rüştiyesi olmak üzere üç rüştiye tanımlanmıştır. Bunların tam olarak ne zaman açıldığı ve binalarının nerede, hangi tarihlerde inşa edildiği konusu çok net değildir. Osmanlı arşiv belgelerinde inşa süreçlerine dair bazı bilgiler bulunmaktadır.

Osmanlı Dönemi resmi yazışmalarından Trabzon Vilayeti merkezinde bir rüştiye binasının inşa edilme süreci takip edilebilmektedir. Trabzon’da bir rüştiye mektebi inşa edilmesi 1850’li yılların sonunda gündeme gelmiştir (BOA., A.MKT.MHM., 145/14, 26 Rebiyülevvel 1275, 3 Kasım 1858). 1860’lı yılların başında da durum tekrarlanmış, Trabzon’da bir rüştiye mektebi açılması, masraflarının da mahallince karşılanması istenmiştir (BOA., A.MKT.NZD., 451/86, 29 Rebiyülevvel 1279, 24 Eylül 1862).

“Nefs-i Trabzon’da aşağı hisar nam mahalde Yavuz Selim Han hazretlerinin valideleri Gülbahar Sultan hazretlerinin ihya-kerdeleri olan cami-i şerif civarında vaki arsa üzerine inşası takarrur olunan Mekteb-i Rüşdiyeden dolayı” yapılan yazışmadan anlaşılacağı üzere 1861 senesinde, Trabzon’da “Aşağı Hisar’da Gülbahar Hatun Camii arsası üzerine bir mekteb-i rüşdiye inşasına” karar verilmiştir (BOA., A.MKT.UM., 507/23, 11 Rebiyülahir 1278, 16 Ekim 1861).

Bu tarihlerde rüştiye mektebi inşasıyla birlikte hastane inşası da gündemdedir. Trabzon'da Mekteb-i Rüştiye ve hastane inşası Trabzon halkı tarafından istenmektedir ve bu amaçla 50 bin kuruş tahsisat gönderilmiştir. Daha sonra bu ödenek rüştiye inşasına ayrılmıştır (BOA., İ.DH., 498/33883. 15 Cemaziyelevvel 1279, 8 Kasım 1862). Trabzon'da yapılmakta olan “mekteb-i rüşdi ile hastane” için valilik teşekkürü gündemdedir (BOA., A.MKT.NZD., 458/71, 10 Cemaziyelevvel 1279, 3 Kasım 1862). Aynı sene rüştiye mektebinin inşasına başlanmış olmalıdır. Trabzon'da yapılan Rüştiye Mektebinin padişahın ihsanı ve halkın yardımıyla yapılabildiği, masrafların ancak bu şekilde karşılanabildiği ifade edilmiştir (BOA., A.MKT.MHM., 247/16, 27 Cemaziyelevvel 1279, 20 Kasım 1862; A.MKT.NZD., 463/16, 12 Cemaziyelahir 1279, 5 Aralık 1862). 1863 senesi başında rüştiye inşaatı tamamlanmış ve eğitime başlanmış olmalıdır. Bu tarihte, “Trabzonda inşa olunan mektebi rüştiye için” öğretmen ve kitap istenmektedir (BOA., A.MKT.MHM., 263/32, 24 Zilkade 1279, 13 Mayıs 1863; A.MKT.MHM., 259/78, 18 Şevval 1279, 8 Nisan 1863).

1850'li yılların sonunda inşası gündeme gelen ve Aşağı Hisar'da (Zağnos Burcundan denize kadar olan alan Aşağı Hisar olarak bilinmektedir) Gülbahar Hatun Camii arsasına inşa edilerek 1863 senesinde eğitime başlayan Trabzon Rüştiyesi 1870'li yıllarda talebe sayısı artarak eğitime devam etmektedir. 1292 (M. 1875) tarihli salnameye göre Trabzon Merkez Rüştiyesindeki öğrenci sayısı 133'e kadar ulaşmıştır (Trabzon Salnamesi 1292: 84).

1288 (M.1871-1872) senesinde Trabzon Vilayetinde mevcut 7 rüştiyeden biri merkez rüştiyesidir, 82 talebesi vardır ve vilayetteki en fazla talebe sayısına sahiptir. 1875 senesinde (H. 1292) Trabzon Rüştiyesinin idadisi de görülmektedir. Rüştiyenin 133, idadinin 280 öğrencisi bulunmaktadır (Doğanay 2011: 180-181). Bir dönem rüştiye mektebinin lağvı gündeme gelmiş, sonrasında kapatılmasına gerek kalmamıştır (BOA., MF.İBT., 27/78, 12 Rebiyülevvel 1308, 21 Mayıs 1891). Ancak 2 yıl sonra rüştiye mektebi kapatılmış ve binası askeriyeeye verilmiştir (BOA., MF.MKT., 184/70, 8 Rebiyülahir 1311, 19 Ekim 1893).

1316 (M. 1898) ve 1321 (M. 1903) tarihli Maarif Salnamelerinde Trabzon'daki rüştiyeler belirtilmiş; burada bir kız rüştiyesi ve bir de askeri rüştiye tanımlanmıştır (Maarif Salnamesi 1316:1106-1111; Maarif Salnamesi 1321: 600-604). Salnamelere göre, Trabzon Vilayeti genelinde 1898'de 23, 1903'te ise 27 rüştiye bulunmaktadır. Bu salnamelerde ayrıca Trabzon Vilayeti dahilindeki rüştiye binalarının yapımına da değinilmiştir. Rüştiyelerin tamamına yakınının iane yoluyla inşa edildiği; Sultan II. Abdülhamid Dönemindeki 17 rüştiye binasının bu şekilde yapıldığı Maarif Salnamelerinde geçen bilgiler arasındadır (Yolalıcı 1994: 456).

1860'lı yıllarda Aşağı Hisar'da inşa edildiği anlaşılan bu rüştiye mektebi binasına dair bir veriye ulaşılamamıştır. Yayınlarda, arşiv belgeleri ve kapı üzerinde yer alan tarihten de olarak anlaşıldığı üzere 1900'lü yılların başında inşa edilmiş ve bir dönem mülki rüştiye tarafından kullanılmış olan İnas Rüştiye binası, 1860'lı yıllarda inşa edilen bina olarak gösterilmektedir (Aksoy 2024:34). 1890'lı yıllarda Trabzon merkezde bir inas (kız) rüştiyesi ile bir askeri rüştiyenin tanımlanıyor olması, söz konusu merkez rüştiye mektebinin aynı yüzyılın sonlarına ulaşmadığını da düşündürmektedir.

Mekteb-i Rüştiye-i Askeriye: 1845 senesinden itibaren açılmaya başlanan askeri idadilerin ihtiyaç duyduğu öğrencileri yetiştirmek için daha önce açılan okullar yeterli olmamış; sonrasında idadi olan vilayet merkezlerinde birer askeri rüştiye mektebi açılmıştır. Bu bağlamda Trabzon'da da bir askeri rüştiye açılması kararlaştırılmıştır. Trabzon Askeri Rüştiyesi, Trabzon

Valisi Sırrı Paşa zamanında 1879 senesinde hizmete girmiştir.² Askeri Rüştüye, atıl durumda bulunan ıslahhane binasında açılarak eğitime başlamıştır (Aksoy 2024: 39).

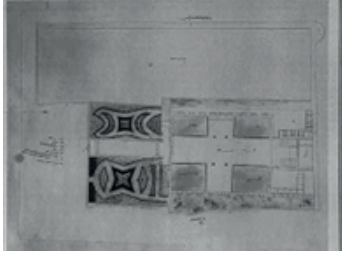
Trabzon Vilayeti'ndeki askeri rüştiye ile ilgili 1305 (M. 1888) tarihli Trabzon Vilayeti Salnamesi'nde bilgi bulunmakla birlikte yerine dair net bir veri mevcut değildir (Trabzon Salnamesi 1305: 134-135). 1888'den itibaren geçici olarak idadi binasına geçmiştir; 1893'te de mülkiye rüştiyesinin binası askeri rüştiyeye bırakılmıştır (Aksoy 2024: 41). H. 1316/ 1898 senesi Maarif Salnamesinde öğrenci sayısı 297 olarak tanımlanırken H. 1321/1903 tarihli aynı salnamede sayı 282 olarak verilmiştir.

1888 senesinde askeri rüştiye ile ilgili mekân sorunu yaşanmıştır. Bu tarihte, Trabzon Mekteb-i Rüştiye-i Askeriyesi, Mekteb-i İdadi binasına nakledilmek istenmiş; ancak bunun mümkün olmadığı ifade edilmiştir (BOA., MF.MKT., 97/53, 22 Cemaziyelahir 1305, 6 Mart 1888). Aynı senenin sonlarına doğru, "Trabzon'da bulunan mekteb-i rüşdiye-i askeri dairesinin mevcut şakirdanı istiaba" uygun olmadığı, "mevkinin havaca vahameti", darlığı ve talebe sayısının fazlalığı nedeniyle geçici olarak mekteb-i idadi binasına nakledilmiştir. Ancak Maarif Nezareti de binanın boşaltılmasını istemektedir (BOA., DH. MKT., 1562/83, 4 Rebiyülevvel 1306, 8 Kasım 1888). Dönemin idadi mektebi müdürü Nail Efendi Mekteb-i Rüşdiye-i Askeriyenin tahliye edilmesi konusunda ısrarcı davranmıştır (BOA., MF.MKT., 101/119, 26 Muharrem 1306, 2 Ekim 1888). "Trabzon mekteb-i rüşdiye-i askeriyesinin mevcut şakirdanı istiaba gayr-i kafi" olmasından dolayı mekteb-i idadi binasına geçilmiş; idadinin de boşaltılması istenmiş; ancak uygun başka bir bina temin edilmeden boşaltılmasının mümkün olmadığı belirtilmiş, "tahsilden mahrum olmamaları için diğer münasip bir mahalle geçilinceye kadar zikir olunan mekteb-i idadi-i mülkide talim ve tedrislerine müsade" istenmiş, yeni bir yere nakledilinceye kadar burayı, yani mekteb-i idadi dairesini kullanmalarına müsade edilmesi istenmiştir (BOA., MF.MKT., 104/100, 25 Rebiyülahir 1306, 29 Aralık 1888).

1893'te Askeri Rüştiye Mektebinde birtakım mimari müdahaleler gündemdedir. Trabzon'da "küşad olunan" mekteb-i rüşdiye-i askeriyesinin genişletilmesi ve bu genişletme için ihtiyaç duyulan masrafın tesviyesi istenmiştir (BOA., BEO., 235/17617, 26 Zilhicce 1310, 11 Temmuz 1893). 1914 senesinde, Trabzon Askeri Rüştiyesinin bazı masrafları için ödenek istenmektedir (BOA., MF.İBT., 499/76, 27 Cemaziyelahir 1332, 23 Mayıs 1914).

Rüştiye mektebi, önce ıslahhane binasını kullanmış, 1888 tarihinde geçici olarak idadi binasına geçerek eğitime burada devam etmiştir. Bir dönem de İnas Mektebi olarak inşa edilen, yayınlarda mülkiye rüştiyesi olarak tanımlanan binayı kullanmıştır.

² Sırrı Paşa'nın anılarındaki tanımlamada 1879 senesinde açıldığı belirtilmektedir. Bkz. Sırrı Paşa 2011: 28. Askeri Rüştiyenin açılışı ile ilgili farklı tarihler mevcuttur. Bkz. Piyale, 1988: 13.

Fotoğraf 1-2. Trabzon Askeri Rüştiyesi zemin kat planı ve cephesi (Kaynak: <https://www.loc.gov/resource/cph.3b28231/>. Erişim: 13.07.2024).

Fotoğraf 3. Trabzon Askeri Rüştiyesi yan cephesi (Kaynak: <https://www.loc.gov/resource/cph.3b28231/> Erişim: 13.07.2024).

Askeri Rüştiye'nin Gülbahar Hatun Mahallesi'nde bulunduğu ve uzun süre askerlik şubesi olarak kullanıldığı kaynaklarda geçmektedir. Bununla birlikte binanın yerine dair net bir bilgi yoktur.

Sultan II. Abdülhamid Albümlerinde yer alan fotoğraflarda, rüştiye binası, Ortahisar'da, surlara yakın bir konumda görülmektedir. Ayrıca Askeri Rüştiye binası tanımıyla plan ve cephe görünümlerine yer verilmiştir (**Fotoğraf 1-2**). Çizimin altında "Trabzon Mekteb-i Rüşdiye-i Askeriye-i Şahanelerinin zemin kat planı" açıklaması yer almakta, planda da mekanlar tanımlanmaktadır. Dikdörtgen bir plan şemasına sahip olduğu görülen rüştiyenin ana girişi, dar kenarda yer almakta ve girişe ulaşan geniş bir yolun iki yanında peyzaj düzenlemeleriyle ele alınmış büyük bir bahçe görülmektedir. İki katlı olduğu anlaşılan ve "Trabzon Mekteb-i Rüşdiye-i Askeriye-i Şahanelerinin cepheden görünüşü" açıklaması ile ön cephe görünümünü veren fotoğrafta, dört sütun üzerine oturan bir balkon düzenlemesinin orta aksta, zemin katta sundurma şeklinde olduğu, ortada dikdörtgen kapı açıklığı iki yanında yarım daire kemerli üçer pencerenin bulunduğu görülmektedir. Katlar birbirinden silmelerle ayrılmıştır. Cephe ortasındaki kapı ve iki yanındaki birer pencere düzeni üst katta plasterlerle sınırlanmakta, bu katta balkona açılan kapı ve iki yanındaki birer pencerede de yarım daire düzeni devam etmektedir. Bu kısım cepheden biraz öne alınarak vurgulanmış ve beden duvarlarının bitiminde eğrisel hatlı, ortasındaki madalyonda tuğra bulunan bir alınlıkla sonlandırılmıştır. Bu katta, yanlardaki ikişer pencere ise söveli ve dikdörtgen açıklıklıdır. "Trabzon Mekteb-i Rüşdiye-i Askeriye-i Şahanelerinin manzara-i umumisi" açıklamasıyla verilen fotoğrafta ise silmelerle belirlenmiş kat ayrımının olduğu yan cephe üst katı görülmektedir (**Fotoğraf 3**). Burada ortada üç yarım daire kemerli pencere düzeni yanlarda dörder pencere açıklığıyla tamamlanmakta, katta bu cephede toplam on bir pencere yer almaktadır. Neoklasik düzende oldukça simetrik bir cepheye sahip olduğu anlaşılan rüştiye binası kiremit çatı ile örtüldür. **Trabzon İnas Rüştiyesi:** Osmanlı Devleti'nde kızlar için eğitim veren ilk rüştiyenin 1859 yılında Sultanahmet'teki Cevri Kalfa Mektebi'nde açıldığı bilinmektedir. Sultanahmet Kız Rüştiyesi olarak bilinen bu okula yeterince ilgi olmaması üzerine 1861'de gazete-lere ilan verilerek kızların eğitiminin önemi vurgulanmış, sonraki yıllarda da girişimler devam etmiştir (Ergin 1977: 457-459). 1869 tarihli Maarif-i Umumiye Nizamnamesinin 27-33. maddeleri "kız mekatib-i rüştiyesi" hakkındadır (Özalp ve Ataunal 1977). Buradaki 27. maddede, büyük şehirlerde halkı Müslüman ise sadece Müslümanlara mahsus, Hristiyan ise Hristiyanlara mahsus kız rüştiyeleri açılacağı tanımlanmıştır. Halkı karma olan yerlerde hane

sayısı 500'den fazla ise ayrı rüştiyeler açılacaktır. Eğitim süresi dört yıl olacak olan bu okullar öncelikle İstanbul'da, sonra vilayet merkezlerinde açılacaktır. Kız rüştiyelerinin öğretmenleri kadın olacak, eğer bulunamıyorsa buralara yaşlı ve olgun erkek öğretmenler tayin edilecektir. Ödenekleri Maarif İdaresi veznesinden karşılanacak ve en fazla kırkbin kuruş olabilecektir. Bu nizamnamenin yayınlandığı yıl vilayetlerde 7 inas rüştiyesi açılmıştır (Mahmud Cevad 2002: 105).

Trabzon'da bir inas rüştiyesinin 1870'li yıllarda açıldığı bilinmektedir. Trabzon İnas Rüştiyesi, 1875 senesinde, Münif Paşa zamanında açılmıştır (Mahmud Cevad 2002: 231). Sultan II. Abdülhamid Dönemi'nde, 1891 senesinde de bir inas rüştiyesinin yaptırıldığı kaynaklarda geçmektedir (Koçer 1992: 130).

Maarif Salnamelerinde de 1311 (M. 1894) tarihinde Trabzon'da bir inas rüştiyesi olduğu belirtilmekte ve öğretmen kadrosu sayılmaktadır. 1316 ve 1321 tarihli salnamelerde ise inas rüştiyesinin öğretmen ve talebe sayısı verilmektedir. Burada 1316'da 2 öğretmen ve 67 talebe iken, 1321 senesinde bu sayı, 4 öğretmen ve 81 talebeye yükselmiştir (Yolalıcı 1994: 454).

Osmanlı Arşivi'nde bulunan konu kapsamındaki yazışmalardan, 1875 senesinde Trabzon'da bir inas mektebi inşasının düşünüldüğü anlaşılmaktadır. Bu tarihte, yapılacak olan inas mektebi için satışı söz konusu arsalar tanımlanmıştır (BOA., ML.EEM., 38/4, 27 Cemaziyelahir 1292, 31 Temmuz 1875). Bu tanımlamaya rağmen mektep bu tarihlerde inşa edilememiştir. 1891'de Trabzon'da bir inas mektebinin açıldığı gazetelerde ilan edilmiştir (BOA., MF.İBT., 28/35, 19 Rebiyülahir 1309, 22 Kasım 1891). Sonraki yazışmalardan anlaşıldığı kadarıyla açılan bu mektep için bir "hane" kiralanmış; sonraki yıllarda kira ödemesi konusunda sıkıntı yaşanmıştır. Nitekim 1893 senesi başında inas mektebi için kiralanmış olan hanenin "tecdidi", yani yenilenmesi veya mektebin başka bir mahalle nakli gündeme gelmiştir (BOA., MF.MKT. 157/57, 8 Recep 1310, 28 Ocak 1893).

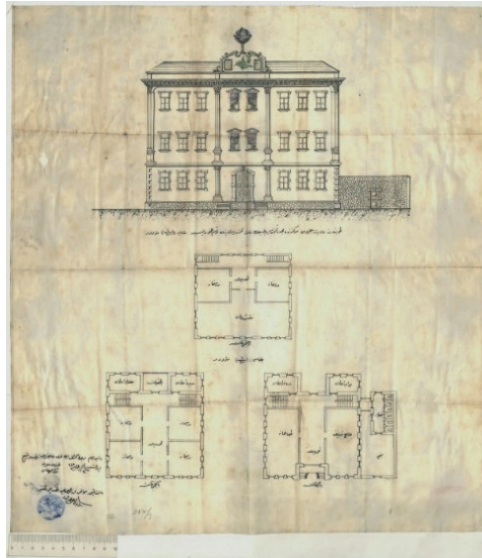
İnas mektebinin kira sorununun sonraki yıllarda da devam ettiği anlaşılmaktadır. Kira bedeli olan 18 liranın hangi tarihten itibaren ödendiği sorgulanmış ve kira konusu çözümlenemeyince taşınma kararı alınmıştır (BOA., MF.MKT., 266/48, 8 Zilhicce 1312, 2 Haziran 1895). Ayrıntılı olarak gerekçelendirilen durum, "Trabzon'da inas rüşdiyesi olarak kullanılan hane sağlıklı olmadığından ve kira bedelinin ödenmesinde zorluk çekildiğinden" şeklinde ifade edilmiş ve başka bir hanenin kiralanması yoluna gidilmiştir (BOA., MF.MKT., 299/13, 22 Zilhicce 1312, 16 Haziran 1895). Anlaşıldığı üzere mektep için kiralık hane değişikliği yapılmıştır. Trabzon'da inas mektebi yapılmak üzere kiralanmış olan haneye masraf edilmiş; bu masrafa karşılık bulunması da sıkıntı yaratmıştır. Trabzon maarif müdürünün kaleme aldığı yazıda, "inas mektebi ittihaz olunmak üzere 1 Eylül 310 (13 Eylül 1894) tarihinde isticar olunan hanenin mekteb haline ifrağı için sarf olunmuş olan" miktarın nereden karşılanacağı konusu araştırılmıştır (BOA., MF.MKT., 264/1, 28 Zilkade 1312, 23 Mayıs 1895). Burada inas mektebi olarak kullanılan mevcut son mekânın 1894 Eylülünde kiralandığı anlaşılmaktadır. Trabzon'da açıldığı tarihten itibaren çok kısa zamanda üç ayrı kiralık hane değişikliği yapılmış, inas mektebi kira sorunu ve mekân darlığı sebebiyle sıkıntı yaşanmıştır. İnas Mektebi 1908'te, Kethüdazade Asım Efendi'nin Ortahisar'da Cami-i Kebir Mahallesi'ndeki kiralık binasında eğitim vermektedir.

İlk olarak 1875'te gündeme gelen bir inas mektebi inşası düşüncesi, 1899 senesinde tekrarlanmıştır. Bu tarihte Trabzon'da bir inas mektebinin inşası planlanmıştır (BOA., MF.MKT., 481/ 15, 20 Şaban 1317, 24 Aralık 1899). 1901 tarihli yazışmanın ek-

lerinde “Trabzon vilayet-i celilesi merkezinde müceddeden inşa edilecek inas mekteb-i rüşdiyesinin mürtesim-i amudisidir” açıklamasıyla verilmiş cephe çizimi ve kat planları ile keşif defteri bulunmaktadır (**Çizim 1**). Çizimin sol alt köşesinde “işbu resim merbut keşf ile taraf-ı acizanemce tertib ve tersim edilmiştir. 9 Eylül 1315, 21 Eylül 1899 Trabzon vilayeti merkez mühendisi” ibaresiyle tarih ve çizim ile keşfin müellifi (es Seyid Ali Rıza bin Halil mührü) yazılmıştır.³ 1899 senesinde hazırlanmış olan planda “mikyas 1/100 metrodur” şeklinde ölçek de belirtilmiştir. Proje 21 Eylül 1315 (3 Ekim 1899) tarihinde de tasdik olunmuştur (BOA., ŞD., 217/3, 21 Zilhicce 1318, 11 Nisan 1901).

Bütün bu yazışmalara rağmen 1911 senesinde inas mektebinin kiralık bir haneyi kullanmaya devam ettiği anlaşılmaktadır. Nitekim bu amaçla kullanılan hanenin kirası artmış, ödenecek bedelin eksik kalan üst tarafının tamamlanması istenmiştir (BOA., MF.İBT., 304/92, 28 Safer 1329, 28 Şubat 1911). 1913 senesinde kira bedelinin ödenmesine dair yapılan yazışma, Trabzon İnas Rüştiyesinin bu tarihte de “kiralık bir hane”de hizmet verdiğini göstermektedir. (BOA., MF.İBT., 426/81, 28 Cemaziyelevvel 1331, 5 Mayıs 1913).

Osmanlı Arşivi’nde bulunan yazışmalardan anlaşıldığı üzere 1870’li yıllardan itibaren Trabzon’da bir İnas Rüştiyesi açılmasının planlandığı, sonraki yıllarda kiralık mekanların bu amaçla kullanıldığı; 1800’lerin sonunda “İnas Mekteb-i Rüştiyesi” binasının projelendirildiği ve 1900’lerin başında da inşa edildiği anlaşılmaktadır. Ancak 1911 senesinde İnas Mektebinin kiralık bir hanede olmasından yola çıkarak, inşa edilen mektep binasının kısa bir süre bu amaçla kullanıldığı veya inas mektebi olarak kullanılmadığı sonucuna varmak mümkündür.

Çizim 1. İnas Mekteb-i Rüştiyesinin cephesi ve kat planları. (Kaynak: BOA., ŞD., 217/3, 21 Zilhicce 1318, 11 Nisan 1901).

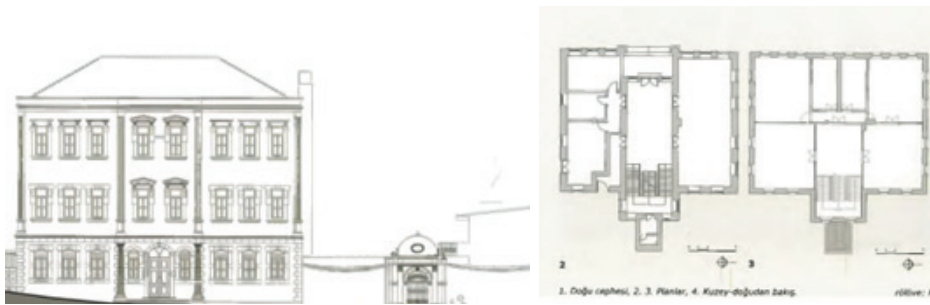
Trabzon’da inşası planlanan ve 1899 senesinde vilayet merkez mühendisi tarafından hazırlanan inas mektebi keşif evrakları ile 1901 tarihli çizimlerde kat planlarına ve cephe çizimine yer verilmiştir (**Çizim 1**). Ayrıntılı plan tanımlamasında, dikdörtgen bir planda olduğu görülen inas mektebinde, ana kapı dikey bir koridora açılmakta, koridorun sağında koridor boyunca “cami-i şerif” arkasında bahçe ve helalar, koridorun solunda “itmanhane”,

³ 1318 tarihli Trabzon Vilayeti Salnamesinde, Baş mühendis İzodor Efendi, Merkez Mühendisi Ali Rıza Efendi, Ser-mühendis muavini Fuad Efendi. Bkz. Trabzon Vilayeti Salnamesi, 1318: 123-124.

arka cephede “bevval odası”, “misafir odası” yer almaktadır; ikinci katta koridor iki yanında ikişer “dershane”, arka cephedeki üç odadan sağdaki “müdire odası”, “muallimeler odası”; üçüncü kat, küçük “koridor” iki yanı birer “dershane” mekânı, ön cepheye konumlanmış büyük mekân ise “nakış odası” olarak düzenlenmiştir.

İnas Rüştüye Mektebi, günümüzde Trabzon Tiyatro Müdürlüğünün kullandığı bina olmalıdır (**Çizim 2**). Kültür envanteri tanımında “Trabzon Mekteb-i Mülki Rüştüye'dir. Yapı, dönemin valisi Emin Muhlis Paşa tarafından, 1863 yılında inşa ettirilmiş ve farklı okullara ev sahipliği yapmıştır. Daha sonra askeriye devri yapılan bina, 1999 yılında ciddi bir onarım geçirerek Tiyatro Müdürlüğüne tahsis edilmiştir” ifadelerine yer verilmiştir (Özen vd. 2010: 230). Yayınlarda Mülkiye Rüştüyesi (Aksoy 2024: 32), Askeri Rüştüye gibi tanımlarla geçen bina, 1901 tarihli kat planları ve özellikle cephe çiziminden açıkça anlaşıldığı üzere “Trabzon İnas Mekteb-i Rüştüyesi” olarak tasarlanmıştır. Mektebin keşfi 1899 yılında hazırlanmıştır; inşası ise 1900 sonrasıdır. İnas Mektebi olarak inşa edilen bu binanın inşa amacına uygun şekilde kullanılıp kullanılmadığı bilgisi net değildir. 1900'lü yılların başında, örneğin 1911'de bile inas mektebi kiralık bir mekânda eğitim işlerini sürdürmektedir (BOA., MF.İBT., 304/92, 12 Şubat 1326, 25 Şubat 1911).

Günümüzde Ortahisar'da Gülbahar Hatun Mahallesi, Kalcıoğlu Sokak'ta, Zağnos Köprüsü'nün bitiminde yer alan bina kâgir ve üç katlıdır (**Fotoğraf 4-6**). Neoklasik üslupta, orta sofalı plan şemasındaki binaya Kalcıoğlu Sokak'tan, doğu cephe ortasında, içeri çekilerek iki basamakla ulaşılan yarım daire kemerli kapı açıklığından ulaşılmaktadır. Kapı iki yanında aynı formda birer pencere yer almaktadır. Bu alan plaster düzeniyle katlar boyunca, dikeyde belirlenmiştir. Bu katta içeri çekilen aks dışında, iki yanda üçer pencere yer almaktadır. Üst kata geçişte, cephedeki silme düzeni belirleyicidir. Üst iki katın cephe düzeninde 8 pencere simetrik bir kurgudadır ve orta aksta, giriş vurgusu katlar boyunca üçgen alınlıklı, ikili pencere düzeniyle belirlenmiştir. Diğer pencereler de taş sövelidir. Ön cephedeki bu düzen güney cephede, her katta taş söveli dörder pencere ile tekrarlanmıştır. Kuzey cephe de aynı düzende olmakla birlikte alt kat kuzeybatı açıklığı bahçeye açılan kapı olarak bırakılmıştır. Arka cephede birer pencere genişliğinde ikili kademelenme ile bina dışa taşırılmıştır. İç mekânda girişin karşısındaki ahşap merdivenlerle üst katlara bağlantı sağlanmaktadır. Kuzey yönde bahçesi ve doğu cephe üzerinde bahçe kapısı bulunmaktadır. Yarım daire kemerli ve alınlıklı bahçe kapısı, iki yanında bulunan kaide üzerinde birer sütunla belirlenmiştir. Alınlık ortasındaki madalyon içinde, Sultan II. Abdülhamid tuğrası ve 1308 tarihi okunmaktadır (**Fotoğraf 7**).

Çizim 2. İnas Mekteb-i Rüştüyesinin mevcut binasının cephe ve kat planları çizimi

(Kaynak: Özen 2010: 231).

Fotoğraf 4-5-6. İnas Mektebi binası. Bugün Trabzon Devlet Tiyatrosu Müdürlüğü olarak kullanılan Ortahisar'daki İnas Mektebi'nin yan ve ön ve arka cephesi (Foto: N. Yazıcı, Mart 2025).

Fotoğraf 7. Doğu yöndeki bahçe kapısı ve üzerindeki Sultan II. Abdülhamid'in tuğrası ile 1318 (1901) tarihi (Foto: N. Yazıcı, Mart 2025).

Fotoğraf 8. Eski bir fotoğrafta, sağ üst köşede İnas Mekteb-i Rüştîyesi. (<http://www.eskiturkiye.net/2888/bir-zamanlar-trabzon>).

Fotoğraf 9. Mektep binasının aynı açıdan görünümü. (Foto: N. Yazıcı, Mart 2025).

İnas Mektebi olarak inşa edildiği anlaşılan, farklı amaçlarla kullanılan ve günümüzde Trabzon Tiyatro Müdürlüğü olarak kullanılan Zağnos Köprüsü bitimindeki bina (**Fotoğraf 8-9**), bu dönemin Trabzon mimarisinde yaygın olarak kullanılan Avrupa neoklasik üslubundadır. Planda da orta koridor iki yanında mekanların sıralandığı, orta sofalı plan tipi olarak da tanımlanan plan uygulanmıştır.

Mekteb-i İdadi-i Mülki: İdadilerin 1869 tarihli nizamnamedeki açılma kararına rağmen, vilayetlerdeki uygulamaya 1875'ten sonra geçilebilmiştir. Trabzon Vilayeti dahilinde bulunan iki idadiden biri Canik, diğeri Trabzon'dadır. İdadilerde Müslim, gayrimüslim birlikte eğitim alabilmekteydi. Nitekim 1316 (M. 1898) tarihli Maarif Salnamesi'ne göre Trabzon İdadisinde eğitim gören 192 öğrenciden 7'si gayrimüslim, 1321 salnamesine göre 296 öğrenciden 14'ü gayrimüslimdir (Yolalıcı 1994: 461). 1892 tarihli talimatname ile idadiler yatılı ve gündüzlü olmuş; eğitim süreleri leyli (yatılı) idadilerde 7, nehari (gündüzlü) idadilerde ise 5 yıl şeklinde düzenlenmiştir. Yatılı talebelerin bir kısmı ücretlidir. Ücretsiz alınacaklar için belli kriterler vardır. Gündüzlü eğitim için okul binasının kapasitesi belirleyicidir. Trabzon İdadisi de leyli ve nehari eğitim vermektedir.

1316 (1898) tarihli Maarif Salnamesi'ne göre Kavak Meydanı Mahallesi'nde açılan Trabzon İdadisi 700 bin kuruşa ve ianeye inşa edilmiş ve 1303 / 1885 senesinde açılmıştır (Maarif Salnamesi 1316: 1116). Osmanlı Arşivi'nde yer alan yazışmalara göre 1885 senesinde Trabzon'daki idadi mektebinin inşası devam etmektedir. Bu tarihte inşaat için gerekli olan ve Sinop'tan getirilen kerestenin gümrükten muaf tutulması istenmiştir (BOA., ŞD., 574/55, 26 Şaban 1302, 10 Haziran 1885).

Dönemin Trabzon Valisi Sırrı Paşa öncülüğünde, bugünkü Trabzon Lisesinin yerinde bulunan idadi, 1887 senesinde tamamlanmış ve açılışı yapılmıştır. 1887 senesi sonunda, Trabzon'da inşa edilen idadi mektebinin açılışının yapılması yolunda yazışma yapılmıştır. Trabzon valisi tarafından kaleme alınan “mabeyn-i hümayun baş kitabet-i celilesine” yazılan yazıda “...inşa olunan mekteb-i idadinin resmi küşadı” belirtilmiştir (BOA., Y.PRK.UM., 10/56, 16 Safer 1305, 3 Kasım 1887).

1888 senesinde idadi binası askeriye tarafından kullanılmaktadır. Bu tarihte mevcut Trabzon Mekteb-i Rüştîye-i Askeriyesinin yetersiz gelmesi ve öğrenci mevcudunun fazla olması hasebiyle Askeri Rüştîye, idadi binasına nakledilmiştir (BOA., DH.MKT., 1562/83, 4 Rebiyülevvel 1306, 8 Kasım 1888). Nezaret, askeri rüştîye talebesinin idadi banasını kullanmaya devam etmesini istememekle birlikte munasip bir yer bulununcaya kadar burada talim ve tedrislerine izin verilmesi istenmiştir.

Askeriye tarafından kullanılan idadi binasının boşaltılması sonraki yıllarda sık sık gündeme gelmiştir. 1893 yılında da maarif, binanın bir an önce boşaltılması istenmektedir (BOA., MF.MKT., 188/142, 26 Cemaziyelevvel 1311, 5 Aralık 1893).

Trabzon İdadi binası hakkında yazışmalardan, 1906'da cephesindeki tuğra ve kapısı üzerindeki kitabenin tezhiplerinin yenilenmesi gerektiği anlaşılmaktadır. “Trabzon mekteb-i idadi binasının cephesindeki tuğra-i gurre-i hümayun ile kapısı balasındaki kitabenin tezhibi” yenilenmesi hususunda, dönemin maarif nazırının yazısı bunu göstermektedir (BOA., MF.MKT., 961/5, 7 Ramazan 1324, 25 Ekim 1906).

1910'lu yıllarda Trabzon Sultanisi olarak kullanılan yapı, savaş döneminde tamamen boşaltılmış; 1914'te hastane olarak kullanılmıştır. Cumhuriyet Dönemi'nde lise olarak hizmet vermeye başlayan bina, harabiyetinden dolayı, onarımın daha masraflı olacağı anlaşıldığından yıkılarak yerine, Bruno Taut'un mimarlığında yeni bina inşa edilmiştir. Bu binanın temeli 16 Haziran 1938'te atılmıştır. Günümüze ulaşmayan İdadi Mektebinin giriş kapısı üzerindeki kitabesi bilinmektedir:

*“Şems-i burc-i Saltanat Abdülhamid Han milkini,
Neşr-i envar-ı maarif ile ihya eyledi
Bendesi hüsn-i hitamında dedi tarihini
Şah-ı vala Mekteb-i İdadi inşa eyledi (1303)”* (Piyale 1988: 24).

İdadi mektebinin açılış tarihini veren kitabede 1886-1887 (1303), dönemin padişahı Sultan II. Abdülhamid'in eğitim politikalarına övgüler yer almakta; okulun inşasını gerçekleştiren Giritli Sırrı Paşa'nın tarih kitabesini veren beyiti söylediği ifade edilmektedir.

Sırrı Paşa'nın Trabzon valiliği sırasındaki girişimlerle inşa edilen, 1884'te temeli atılıp yaklaşık üç yıl sonra tamamlanan, resmi açılışı 1897'de yapılan ve günümüzde mevcut olmayan Trabzon İdadisinin mimarisine dair veriler eski fotoğraflardan tanımlanabilmektedir. Neoklasik üsluptaki bina dikdörtgen planlı, yüksek bodrum katı üzerinde iki katlıdır (**Fotoğraf 10**). Dönemin idadi binaları çoğunlukla iki katlıdır (Özbek 2019: 321). Dış kütlede, dört köşe de dışa çıkma yapacak şekilde düzenlenmiştir. Oldukça simetrik bir cephe düzenine sahip olan binada alt katta yuvarlak, üst katta basık kemerli pencereler kullanılmıştır. Kat ayrımını vurgulayan silmeler, pencere aralarında düşeyde katlar boyunca yer alan plasterler üslubun ilkelerine uygun ve dönemin idadi binalarında da görülebilen uygulamalardır. Cephe ortasına yerleştirilen ana giriş yuvarlak kemerli bir kapı açıklığı yanındaki sütunlar ile üst

katta üçgen alınlıklı üçlü pencere düzeni ve beden duvarlarının bitimindeki eğrisel alınlıkla tamamlanmaktadır. İç mekânda, odalar, birimler bir koridor etrafında yer almaktadır. Trabzon İdadisi, Ankara (1885-1890) ile Kırşehir (1895), Yozgat (1896) ve Kayseri (1903-1904) İdadileri ile benzer plan ve cephe kurgusuna sahiptir. Bunların birer tip proje olduğu belirtilmiştir. Bu dört yapıda da dikdörtgen plan kurgusu, ana kütlelerin dört köşesinin dışa taşırılması ve sınıf sayıları birebir tasarım sergilemektedir (Türkmen, 2022: 541).

Trabzon İdadisinin mimarına dair bir bilgi yoktur. Bununla birlikte H 1316 (M 1898-1899) tarihli Maarif Salnamesi'nde, Maarif Nezareti mimarı olarak adı geçen Pavli Efendi, tip proje olarak tanımlanabilen Trabzon İdadisi binasının da mimarı olmalıdır (Özgüven 1990: 45). Pavli Efendi, Maarif Nezaretinde 1895-1915 yılları arasında, 20 yıl gibi bir süre görev yapmıştır.⁴

Fotoğraf 10. Trabzon İdadisi (Kaynak: İstanbul Üniversitesi, Nadir Eserler Kütüphanesi, Sultan II. Abdülhamid Albümleri, No:90441.0003).

Sanayi Mektebi / Hamidiye Sanayi Mektebi: Osmanlı'da mesleki eğitim verecek okullarla ilgili düşünce, Zeytinburnu'nda bir sanayi mektebi açma girişimi, ülke esnafının yeterli teknik ve donanımdan eksik olması eleştirisiyle 1862 senesindeki, komisyon kurulması ve Islah-ı Sanayi Mektebi adında bir okul kurulmasına dair hazırlanan rapor ilk teşebbüsler olarak kalmış; bu doğrultuda bir okul ancak 1868 senesinde açılabilmiştir (Kodaman 1980: 290).

Vilayetlerde sanayi mekteplerinin temelini ıslahhaneler oluşturmuştur. İlk olarak 1863'te, Niş'te Mithat Paşa tarafından açılan ıslahhaneyi Rusçuk ve Sofya takip etmiş; sonraki yıllarda Anadolu'daki vilayetlerde de çok sayıda ıslahhane açılmıştır. Zamanla mesleki eğitim kurumlarına dönüşen ıslahhaneler, sonraki yıllarda sanayi mektepleri olarak isimlendirilmiştir. Bu okullar, Sultan II. Abdülhamid Dönemi'nin ilk yıllarında ekonomik zorluklardan dolayı kapanma noktasına gelmiş ya da kapanmış; 1890'lı yıllara doğru teşvik ve destek girişimleriyle bu meslek okullarının iyileştirilmesi yoluna gidilmiştir (Yıldırım, 2012: 139). Sanayi mektepleri II.Abdülhamid Dönemi'nde Hamidiye Sanayi Mektepleri olarak isimlendirilmiştir (Ergin 1977: 632-633; Öztürk 1995: 430-432; Koç 2007: 116).

Trabzon'da sanayi mektebine dair ilk girişimlerin, burada bir ıslahhanenin açılmasıyla başladığı anlaşılmaktadır. Osmanlı Arşivi'ndeki 1871 tarihli yazışmada, Trabzon vilayet

⁴ 1894 senesinde, Maarif Nezaretinin sürekli artan tamirat ve inşaat işleri için Maksadar Pavli Efendi'nin kalfalığa tayini istenmiştir (BOA., MF.MKT., 210/49, 15 Zilhicce 1311, 19 Haziran 1894). Maarif Nezaretince "vuku bulan inşaat ve tamirat işlerinde istihdam olunmak üzere Pavli Efendinin" nezaret kalfalığına tayini 1895'te yapılmıştır (BOA., ŞD., 213/21, 25 Zilkade 1312, 20 Mayıs 1895). Osmanlı belgelerinde Maarif Nezareti ser-mimarı olarak da tanımlanan ve kısaca Pavli Efendi şeklinde geçen Maksadar Pavli Efendi, Pavli Bogos Efendiye 1915 senesinde emekli maaşı bağlanmış; yerine nezaret mimari şubesi müdürlüğüne Kemal Bey tayin edilmiştir (BOA., MF.MKT., 1205/53, 19 Rebiyülevvel 1333, 4 Şubat 1915).

merkezinde bir ıslahhanenin kurulmasının kararlaştırıldığı ifade edilmektedir (BOA., ŞD., 1826/19, 29 Safer 1288, 20 Mayıs 1871). Bu tarihlerde Trabzon Vilayeti'nde açılmış olan ıslahhane, dönemin yazışmalarında ifade edildiği üzere “Trabzon'da tesis olunub 93 senesinde lağvedilen” bir okuldur (BOA., DH.MKT., 1848/56, 2 Zilhicce 1308, 9 Temmuz 1891). Sonraki yıllarda mektebin durumu “Trabzon'da mukaddema ıslahhane olarak bir mekteb küşad edilmiş ise de bir müddet devam ettikten sonra otuz seneden beri” kullanılmayan, âtıl bina olarak tanımlanmaktadır (BOA., Y.MTV. 301/83, 13 Receb 1325, 22 Ağustos 1907). Aynı yıl “Trabzon'da bir mekteb-i sanayi tesisiyle ...” cülus günü resmi açılış töreninin yapıldığı ifade edilmektedir (BOA., DH.MKT., 1200/15, 1 Şaban 1325, 1 Eylül 1907).

Islahhaneye birtakım gelirlerin tahsis edildiği anlaşılmaktadır. Nitekim 1891 senesinde Trabzon'da tesis olunup 1893 senesinde kapatılmış olan ıslahhanenin akaratından, yani gelirlerinden elde edilen paranın maarif idaresine verilmesi istenmiştir (BOA., DH.MKT., 1848/56, 2 Zilhicce 1308, 9 Temmuz 1891). Ancak “lağvedilen ıslahhaneye ait” gelirlerin, burasının tekrar tesis edilmesi düşünüldüğü için iptidai mekteplerinin ihtiyaçlarını karşılamak üzere verilemeyeceği ifade edilmiştir (BOA., DH.MKT., 1890/29, 14 Rebiyülahir 1309, 17 Kasım 1891). Mektebin açılışı yapıldıktan sonra masraflarının farklı kalemlerden karşılanması planlanmıştır. Fakat bu durum sorun oluşturmuştur. 1908 senesinde, mektebin masrafını karşılamak için tütüne birtakım vergiler eklenmiş; ancak bu payın tahsilinde güçlük çekilmiştir. Bu duruma dair bazı köy ve mahalle muhtarlarının arzuhal gönderdiği, durumdan şikayetçi olduğu görülmektedir (BOA., MF.MKT., 1035/76, 16 Zilhicce 1325, 20 Ocak 1908).

Trabzon'daki Sanayi Mektebi, 1907 senesinde Hamidiye Sanayi Mektebi adıyla açılmıştır. Nitekim bu tarihten sonra burada yeni baştan bir sanayi mektebi inşasının planlandığı ve bunun uygulanmaya başlandığı anlaşılmaktadır. Mevcut binanın inşasını da içerebilecek olan ifadeler dönemin yazışmalarından takip edilebilmektedir. Ancak inşaat masraflarının karşılanması sıkıntı oluşturmuştur. Okulun inşaat giderleri için farklı çözüm yolları aranmıştır. Bunlardan biri de onarımının masraflı olacağı düşüncesiyle yıkımı kararlaştırılan şehir surunun taşları ve arsa bedeli satışından elde edilmesi planlanan gelirdir. “Trabzonda hedmine mezuniyet verilen surun” duvarları ve arsaları satışından elde edilecek gelirin inşasına başlanıp tamamlanamayan “Mekteb-i Sanayi binasının masarif-i inşaiyesine tahsisi” istenmiştir. (BOA., ML.EEM., 800/30, 23 Rebiyülevvel 1326, 25 Nisan 1908). Konu hakkındaki yazışmalar devam etmiştir. Trabzon şehir surlarının harap olan kısmının tamirinin çok masraflı olması nedeniyle bunların yıkılması ve yerlerinin açık artırma ile satılması düşünülmüş; bu durumun askeriyece de tahkik edilmesinin uygun olacağı kanaatine varılmıştır (BOA., DH.MKT., 2670/60, 5 Zilkade 1326, 29 Kasım 1908). Şehir surunun yıkılarak enkaz ve arsasının satışıyla elde edilecek gelirin Sanayi Mektebi inşasına harcanması talebi Trabzon Vilayeti'nden gönderilen telgrafla sorulmuştur (BOA., DH.MKT., 2788/91, 16 Rebiyülevvel 1327, 7 Nisan 1909). Trabzon'daki Sanayi Mektebinin fakir çocukların eğitimi için “tesis” edildiği, mektebin eksiklerinin tamamlanması için şehrin etrafındaki harap surların yıkılarak arsası ve taşlarının satılması hususu değerlendirilmiştir (BOA., DH.MKT., 2793/44, 21 Rebiyülevvel 1327, 12 Nisan 1909). Trabzon Vilayeti'nce sunulan bu teklif uygun bulunmamıştır (BOA., DH.MKT., 2899/71, 27 Receb 1327, 14 Ağustos 1909).

Trabzon’da Sanayi Mektebinin inşaat masraflarının karşılanması yönünde çözüm arayışları devam etmiştir. 1909 senesinde “tarik bedelat-ı naktiyesinden” mektebin inşaatının tamamlanması için bir meblağ talep edilmiş; ancak bu miktarın aktarılamayacağı belirtilmektedir (BOA., DH.MUİ., 10/19, 15 Ramazan 1327, 30 Eylül 1909). “Trabzon’da mukaddema küşad olunub birkaç sene devam ettikten sonra uğramış olan İslahhanenin bir buçuk sene evvel mektebi sanayi adı altında tekrar küşadıyla” mektebi sanayinin masrafına belediye tarafından bir karşılık bulunması gerektiği belirtilmiştir (BOA., BEO., 3532/ 264890, 19 R. Evvel 1327, 10 Nisan 1909). Ancak bunun da çözüm olmadığı, konu dahilindeki yazışmaların devam ettiği görülmektedir. “Hedmine mezuniyet verilen Trabzon şehrindeki sur ve buraların” satışından elde edilecek paranın mekteb binasının inşaat masrafları için kullanılması, ayrıca masraflar için beş yıl süreyle piyango düzenlenmesine izin verilmesi, yani “masarif-i daimesi” için sadarete yazılıp izin istenmiştir (BOA., ŞD., 1865/21, 28 Rebülahir 1328, 9 Mayıs 1910).

1910’da “inşasına ibtidar olunan ve parasızlıktan dolayı na-tamam kalan” Mektebi Sanayi binasının inşaat masraflarına tahsisi için “hedmine mezuniyet verilen Trabzon şehrindeki surun furuht edilen kısmından maade yıkılacak duvarların enkazıyla arsaları” satışından elde edilecek gelir tanımlanmış ve mektebin masraflarının teminine dair bir komisyon da oluşturulmuştur. Daha önce onaylanmayan, Trabzon’da surların enkaz ve arsa satışından elde edilecek bedelin, inşasına başlanarak tamamlanamayan Sanayi Mektebi için kullanılması uygun bulunmamıştır (BOA., DH.MUİ., 85/64, 2 Cemaziyelahir 1328, 11 Haziran 1910). Mektep binasının inşaat masraflarının nasıl karşılanacağına dair çözüm önerilerinden hangisinin ya da hangilerinin hayata geçirildiği konusu net değildir.

Trabzon Sanayi Mektebine dair yazılı ve görsel bilgiler sınırlı olmakla birlikte Osmanlı Arşivi’nde, Trabzon Sanayi Mektebinin açılış günü çekilen bir fotoğraf yer almaktadır. Fotoğrafta, Sanayi Mektebinin açılışının, Sultan II. Abdülhamid’in cülusunun “30. Yılında” yapıldığı bilgisi yazmaktadır (BOA., FTG.f., No: 1863). Sultan II. Abdülhamid’in cülusunun 30. Senesinin 1905 olduğu bilgisi mektebin de bu tarihte açıldığını belgelemektedir. Fotoğrafta tek katlı, üçgen alınlıkla sonlanan mütevazı bir yapı görülmektedir (**Fotoğraf 11**). Burada görülen ıslahhane binasıdır. Sonraki yıllarda bu okulun binası kullanılarak Sanayi Mektebi adıyla yeniden tesis edilmiştir. Dönemin Trabzon Vali Vekili Ferid tarafından 1907 senesinde Mabeyn’e yazılan yazıda, âtil durumdaki ıslahhane binasının valilik tarafından tamir edildiği ve uygun görülmesi halinde burada “Hamidiye Sanayi Mektebi” adıyla bir okulun, cülus günü açılacağı belirtilmiştir. Olumlu yanıt üzerine okul açılmıştır (Öksüz, Usta, İnan 2009: 113-114). Sonraki yıllarda da okuldan Hamidiye Sanayi Mektebi olarak bahsedilmektedir. Örneğin 1908’de, Trabzon’daki Hamidiye Sanayi Mektebine hediye edilen makineden gümrük vergisi alınmaması konusundaki yazışmada mektep “Hamidiye” adıyla verilmiştir (BOA., İ.RSM., 32/19, 9 Şaban 1326, 6 Eylül 1908).

Hafız Zühdü Efendi tarafından kaleme alınan 1 Kasım 1908 tarihli gazete yazısında (Feyz Gazetesi) mektebe dair ayrıntılı bilgi bulunmaktadır. Hürriyet Meydanı mevkiinde, Millet Bahçesi’nin üst kısmında yer alan eski ıslahhane binasının bugün Sanayi Mektebi olarak kullanıldığı, ona gelir getirmesi amacıyla iki katlı telgrafhane binasının tahsis edildiği bilgisi verilmektedir. İslahhane olarak açılan mektebin kısa bir süre hizmet verdikten sonra, 93 harbi sonrası kapandığı, mektebin gelirinin belediye tarafından toplanarak muhafaza

edildiği, atıl durumdaki binanın Sanayi Mektebine dönüştürülmesi düşüncesinin Ferit Paşa tarafından ortaya atıldığı, belediyedeki 47 bin kuruşla işe başlandığı, diğer ihtiyaçlar için gerekli paranın temini için bir komisyon oluşturulduğu; bu komisyon kararıyla fındık, tütün ve baruttan belli bir miktar vergi alınması ve bir akarın inşaatı tamamlandıktan sonra gelecek gelirle okula ciddi bir gelir sağlanacağı burada geçen bilgilerdir.

Fotoğraf 11. Trabzon Sanayi Mektebinin açılışı.

(Kaynak: BOA., FTG.f, No: 1863).

Trabzon'daki Gayrimüslim Okulları

1869 Maarif-i Umumiye Nizamnamesi diğer eğitim alanlarında olduğu gibi, azınlıklarla ilgili olarak da birtakım hükümler getirmiştir. Nizamnamenin 3, 18, 33 ve 42. maddelerinde, azınlıkların belli şartlar altında özel okullar açabilmelerini veya bazı okullarda Müslüman çocukları ile okuyabilmelerini belirleyen açıklamalara yer verilmiştir.

Ticaret ve liman kenti olan Trabzon'da gayrimüslimlerin de yoğunlukta olduğu bilinmektedir. 19. yüzyılın başlarında Trabzon Vilayeti nüfusu Rum, Ermeni ve Türklerden oluşmaktaydı. 19.yüzyılın ortalarında Trabzon'da yaşayan Rum ve Ermeni nüfustan Rumlar Tuzluçeşme, Berberoğlu, Kemerkaya, Ayvasıl, Boztepe-i bala, Eksotra, Çömlekçi, Frenk Hisar mahallelerinde yaşamaktaydı. Tuzluçeşme nüfusun en yoğun olduğu yerd ve Rumlar gayrimüslim nüfus içinde yüzde 69 ile en yüksek orana sahipti. 1870'lerde de Rum nüfusun şehirde arttığı anlaşılmaktadır (İpek 2022: 401-402).

Maarif Salnamelerinde Trabzon Vilayeti dahilindeki gayrimüslim okulları da belirtilmiştir. 1316 (1898) ve 1321 (1903) salnamelerinde, vilayette 31 adet gayrimüslim mektebinin bulunduğu anlaşılmaktadır. 1316 (1898) ve 1321 (1903) tarihli Maarif Salnamelerinde Trabzon Vilayeti dahilinde 7'si Trabzon'da, 23'ü Giresun ve 1'i Canik'te olmak üzere rüştiye seviyesinde Rum ve Ermenilere ait 31 adet mektep bulunmaktadır. Bunların 6'sı kız rüştiyesidir; 26'sı Rumlara, kalan 5 okul ise Ermenilere aittir. Trabzon'da Ermeni Katolik Mikitarist olmak üzere 2 erkek rüştiyesi ile 1 erkek lisan mektebi olmak üzere 3 okul, Giresun'da 1 Ermeni Ortodoks Mektebi, Canik'te ise 1 Ermeni Katolik Mektebi vardır. Bu okullardan 7si Trabzon Vilayeti merkezinde yer almaktadır (Yolalıcı 1994: 464).

Trabzon'daki Rum Mektepleri: Gayrimüslimlere tanınan haklarla birlikte Trabzon'da Rumlar tarafından birçok eğitim kurumu inşa edilmiştir.⁵

⁵Trabzon Rumları hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. İpek 2022: 397-440.

-Tuzlu Çeşme Rum Zükür Mektebi (Kemer kaya Rum Koleji): 1898 senesinde, o tarihte Tuzlu Çeşme olarak geçen mahallede Rum cemaati için bir Zükür /Erkek Mektebi inşası gündemdedir.⁶ “Trabzon’da vaki tuzlu çeşme mahallesinde kain Rum cemaatine ait müceddeden inşa olunacak zükür mektebinin mevcut arsasına” dair haritası tanımlamasıyla verilen plan eklerinin yer aldığı çizim bu tarihte planlanan okul hakkındadır (BOA., İ.AZN, 32/33, 16 Safer 1316, 6 Temmuz 1898). “Nefs-i Trabzonda Rum cemaatinin etfal-i zükuruna aid mektebin harab olmasına mebni müceddeden ve tevsien inşasına ruhsat itası” istenmiştir. Bu bilgi burada, mevcut arsada bir Rum Zükür Mektebinin var olduğunu ve harap olduğunu göstermektedir. Harap okul binasının yerine genişletilerek yeni bina yapılacaktır (BOA., İ.AZN., 32/33, 7 Şevval 1316, 18 Şubat 1899). Trabzon’da harap durumdaki Rum Zükür Mektebinin yeniden ve genişletilerek yapımına izin verilmiş; inşaat tamamlanınca da resmi ruhsata bağlanması gerektiği belirtilmiştir (BOA., MF.MKT., 443/6, 27 Zilkade 1316, 8 Nisan 1899).

Çizim 3-4. Tuzlu Çeşme Mahallesi Rum Zükür Mektebinin cephe görünümü ve kat planı çizimi (Kaynak: BOA., İ.AZN., 32/33, 1898).

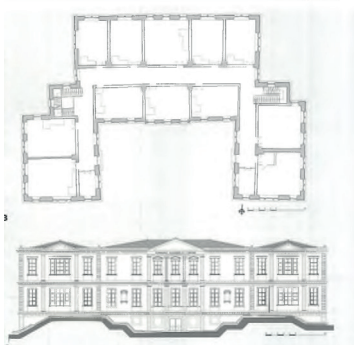
Ters U plan şemasının uygulandığı okul çiziminde, dikdörtgen ana mekânda orta koridor iki yanında mekanlar/ derslikler yer almakta; U’nun kollarını oluşturan iki kanatta ise koridor avluya bakmaktadır (**Çizim 3-4**). Giriş katıyla birlikte iki katlı olması planlanan okulda, cephelerde orta aks ve U’nun kolları üçgen alınlıkla sonlandırılmıştır. Cephelerdeki ritmik pencere düzeni dikkati çekmektedir. Plan üzerinde Rumca “Eğitim merkezi 3 Mart 1898 ve A. Kakulidis” açıklaması yer almaktadır. U şemasında oluşturulan avludan ana girişin verildiği cephe düzeninde giriş aksı üç pencere genişliğinde öne çekilerek vurgulanmıştır. Cephe çiziminden neoklasik üslupta olması planlanan okulun planı, dönemin eğitim ve kamu yapılarında yaygın kullanılan bir şemadır.

Günümüzde Kemer kaya Mahallesi Mektep Sokak’ta bulunan ve Kanuni Anadolu Lisesi olarak hizmet veren bina, Osmanlı arşiv belgelerinde bahsi geçen ve Trabzon’da Rum cemaatinin sembol yapılarından biri olan binadır.⁷ 1898 tarihli planın uygulandığı görülmektedir (**Çizim 5**). Sahil kayalıkları üzerinde yer alan, kuzey yönden dört, güneyden iki katlı olan bina inşa edildiği dönemde deniz kenarında yer almaktaydı (**Fotoğraf 12-13**). U plan şemasının kullanıldığı binada, mekanlar orta koridor iki yanında yer almaktadır. Yapı, cephelerde silmelerle ayrılmış katlar, ritmik pencere düzeni ve üçgen alınlık kullanımıyla neoklasik üslubun karakteristik bir örneğidir (**Fotoğraf 14-15**).

⁶ Bu dönemde Trabzon’un mahalleleri için bkz. Açık 2021:173-300.

⁷ Okul hakkında çok yönlü, kapsamlı bir çalışma yapılmıştır. Bkz. Özşüer, 2019.

1898 tarihli Rum Zükur Mektebi projesinde mimar Alexandros Kakulidis (1857-1941) imzası vardır. Kakulidis 1857'de Trabzon'da doğmuş, Trabzon Rum okulunu bitirdikten sonra 1885 senesinde Atina Teknik Üniversitesinden mimar olarak mezun olmuştur. Rum cemaati için çok sayıda mimari eser tasarlayan Kakulidis'in eserlerinden çoğu Karadeniz Bölgesi'nde Trabzon, Samsun, Giresun ve İnebolu'dadır. Kemer kaya Rum Mektebi (Frontistirion), Kapyianidis Villası (Atatürk Köşkü), banker Konstantin Theofilaktos Konağı (Kostaki Konağı) Kakulidis'in mimarı olduğu bilinen Trabzon'daki yapılarıdır (Tırnık 2022: 9).

Çizim 5. Okulun kat planı ve ön cephe çizimi (Kaynak: Özen 2010: 254).

Fotoğraf 12. Okulun girişi cephesi. (Foto: N. Yazıcı, Mart 2025).

Fotoğraf 13. Okulun girişi. (Foto: N. Yazıcı, Mart 2025).

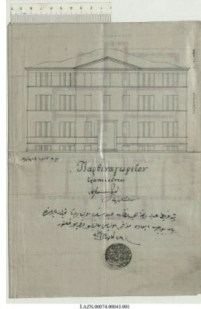
Fotoğraf 14-15. Okulun deniz cephesi ve kademeli yan cephesi. (Foto: N. Yazıcı, 2025).

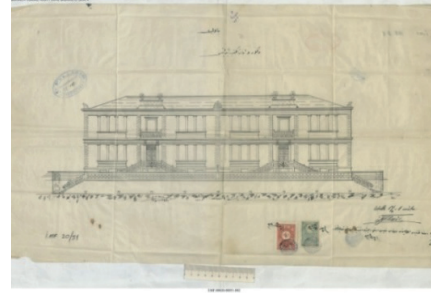
-Tuzlu Çeşme Rum İnas Mektebi: 19.yy'da Rum nüfusun yoğunlukta yaşadığı Tuzlu Çeşme Mahallesi'nde (günümüzde Kemer kaya) zükur (erkek) mektebinin yanı sıra bir de inas (kız) mektebi bulunmaktadır.⁸ Osmanlı Arşivi'nde bulunan bir belgeye göre, burada 1907 senesinde, Rumlar tarafından "müceddeden ve tevsien" bir inas mektebi inşasına karar verilmiştir. Aynı yazışmada cephe çizimi ve kat planlarına yer verilen mektep için "Trabzon Tuzlu Çeşme mevkinde Rum cemaati etfal-i inasına mahsus mektebin harab olmasına mebni müceddeden ve tevsien inşası" tanımlamasının bulunması, burada daha önce mevcut bir okulun bulunduğunu göstermektedir (BOA., İ.AZN., 74/43, 8 Şevval 1325, 14 Kasım 1907). Yazışma ekinde yer alan cephe çiziminin altında Rumca "Kız Okulu Trabzon ve A. Kakulidis imzası ile 29 Kanun-i sani 322 (11 Şubat 1907) tarihi ve onay mührü yer almaktadır.

Çizimde oldukça yalın bir cephe düzeni görülmektedir (**Çizim 6**). Yüksek bodrum katı üzerine üç katlı, simetrik, üçgen alınlıkla sonlanan cephede, orta aks katlar boyunca öne çekilmiştir. Bu kısımda kapı açıklığının bulunduğu giriş katında kapı iki yanında birer, üst katlarda üçer pencere açıklığına yer verilmiştir. Orta aks dışında, cephenin iki yanında her katta üçlü düzende ikişer pencere bulunmaktadır. Cephede neoklasik üslup ilkeleri hakimdir.

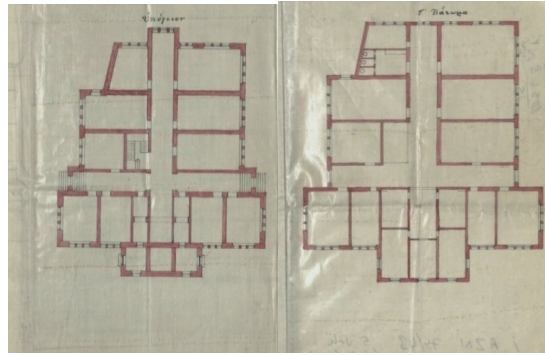
⁸ 1939 yılına kadar bu isimle, Tuzlu Çeşme Mahallesi olarak bilinen mahallenin bir kısmı bu tarihte, Kemer kaya Mahallesine, bir bölümü de İskenderpaşa Mahallesi'ne verilmiştir. Ortahisar Kemer kaya Mahallesinde bulunan Rum Mektebi /Kanuni Anadolu Lisesi de aynı mahalledeydi.

Çizim 6. Rum İnas Mektebi cephe çizimi. (Kaynak: BOA., İ.AZN., 74/43, 8 Şevval 1325, 14 Kasım 1907).

Çizim 7. Birinci kat ve ikinci kat planı (Kaynak: BOA., İ.AZN., 74/43, 8 Şevval 1325, 14 Kasım 1907).

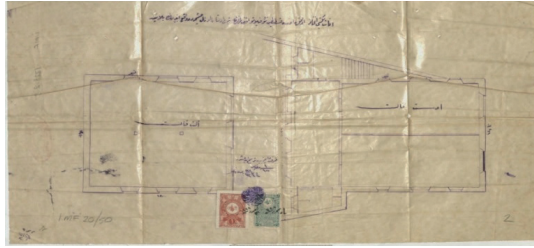

Çizim 8. Üçüncü ve dördüncü kat planı. (Kaynak: BOA., İ.AZN., 74/43, 8 Şevval 1325, 14 Kasım 1907).

Rum İnas Mektebinin kat planlarına da aynı yazışmanın ekinde yer verilmiştir (**Çizim 7-8**). Üçgen alınlıkla sonlanan ana cephenin dar kenara yerleştirildiği planda, koridor düzeninde ters T planı okunabilmektedir. Mekânlar bu koridor düzeninin iki yanına yerleştirilmiştir. Birinci kat tanımında, bina etrafında yamuk düzende bir bahçe görülmekte ve giriş sağ yönünde bahçe kapısı bulunmaktadır.

Sadarete yazılan Mayıs 1907 tarihli “Trabzon’un Tuzlu Çeşme mevkinde Rum inas etfaline mahsus olan mektebin harabiyet ve âdem-i kifayetinden bahisle müceddeden ve tevsien inşasına ruhsat itası hakkında” yazıda, harap olan Rum İnas Mektebinin genişletilerek yeniden inşası için ruhsat talebi bulunmaktadır (BOA., ŞD. 1862/5, 18 Rebiyülevvel 1325, 1 Mayıs 1907). Ancak 1912 senesinde yapılan yazışmalar, daha önce bağışlanmış bir evin Rum İnas Mektebi yapıldığı yönündedir. “Tuzlu Çeşme Mahallesinde Kostantinus zat tarafından mukaddema teberru (bağış) olunub Rum İnas mektebi ittihaz kılınan” haneden bahsedilmektedir (BOA., ŞD., 1868/1, 17 Receb 1330, 2 Temmuz 1912).

“Tuzlu Çeşme mahallesinde Rum mektebi ittihaz edilmiş hanenin ruhsat-ı resmiyeye rabtı hakkında” yazı ekinde “İnas Mektebi ittihaz olunmak üzere Kostantin Terfilatu? Efendi tarafından teberru olunan Tuzlu Çeşmede vaki ebniyenin planıdır” açıklamasıyla, “üst kat” ve “alt kat” krokisi yer almaktadır. Altında “taraf-ı acizanemden tersim edilmiştir. 1/100 mikyası. 6 Mart 1328/19 Mart 1912 belediye mühendisi” ibaresi yer almaktadır (BOA., İ.MF., 20/50, 3 Zilhicce 1330, 13 Kasım 1912). Dolayısıyla 1907 tarihli mektep projesi hayata geçirilememiş olmalıdır.

Çizim 9. Rum İnas Mektebi olarak kullanılan hanenin kat krokisi (Kaynak: BOA., İ.MF., 20/50, 3 Zilhicce 1330, 13 Kasım 1912).

“Trabzon kasabasında Tuzlu Çeşme Mahallesinde Rum (İnas) Mektebi ittihaz edilmiş olan ve bin beşyüz arşun tertibinde ve on bin guruş” kira bedeli olan haneye resmi ruhsat verilmesi hakkındaki yazı, mektep olarak kullanılan hanenin boyutları hakkında da fikir vermektedir (BOA., İ.MF., 20/50, 3 Zilhicce 1330, 13 Kasım 1912) (**Çizim 9**). Sadarettin gelen Aralık 1912 tarihli yazıya göre “Rum Mektebi ittihaz edilen haneye” ruhsat verilmiştir (BOA., DH.İD., 30/37, 3 Muharrem 1331, 13 Aralık 1912).

İnas Mektebinin Zükur Mektebi ile aynı kişi tarafından, projelendirildiği anlaşılmaktadır. A. Kakulidis imzası 1898 senesinde hazırlanan Rum Zükur Mektebi projesinde de görülmektedir.

-Boztepe-i Bala Rum Mektebi / Rum Zükur ve İnas İptidaisi (Boztepe İlkokulu): Trabzon'daki Rum okulları arasında iptidai mektebi de bulunmaktadır. Osmanlı Arşivinde yer alan 1912 tarihli yazışmaya göre, Boztepe-i Bala'da (Yukarı Boztepe Mahallesi), “araziye emiriyeden bir tarla üzerine otuz sekiz metro kırk santim tuluunda” bir Rum mektebi inşası planlanmıştır (BOA., İ.MF., 20/51, 8 Zilhicce 1330, 18 Kasım 1912). 38 metre uzunluğunda, 12'şer metre genişlik ve yüksekliğinde ölçüleri verilmiştir. Yazışma ekindeki cephe görünümünü veren çizimde “zükur ve inas mekteb-i iptidaisi” yazılıdır ve altında “İşbu Trabzon ahalisinden mühendis Filizis oğlu Dimitri efendinin olduğu tasdik kılınır” 5 Mart 1328 (29 Rebiyülevvel 1330, 18 Mart 1912) ifadesi okunmaktadır. 1912'de projesi hazırlanmış olan mektebin 1913'te henüz inşa edilmediği anlaşılmaktadır. 1913 tarihli yazışmada, bu tarihte kâgir bir mektep inşasının planlandığı, “Dahiliye Nezareti Celilesine, Trabzon kasabasında Boztepe-i bala mahallesinde araziye emiriyeden eski olan bir tarla üzerinde bir bab kâgir mektep inşası hakkında...” yapılan yazışmada belirtilmektedir (BOA., DH.İD., 30/38, 22 Muharrem 1331, 1 Ocak 1913).

1912 tarihli cephe çiziminde, oldukça simetrik bir kurguda ele alınan okulun basamaklarla ulaşılan bir platform üzerinde yer aldığı, iki katlı olduğu ve iki ayrı girişinin bulunduğu görülmektedir (**Çizim 10**). Cephede katlar arası belirgin bir silme görülmektedir. Cephe ortasında düşeyde plasterlerle yapılmış bölümlenme ile birbirinin tekrarı iki ayrı bina birleştirilmiş izlenimi veren görünüm, üste kırma çatı ile örtülmüştür. Çizimdeki cephe ayrıntısında, kapı ve pencere aralarında, her katta dörtlü gruplar halinde sütun düzeni görülmektedir. İki ayrı giriş düzeni zükur ve inas (kız ve erkek) mektebi olarak inşa edilmesiyle ilgili olmalıdır. Cephede kız ve erkek öğrenciler için ayrı girişler tasarlanmıştır. Yapı neoklasik üslup ilkeleriyle ele alınmıştır.

Çizim 10. Trabzon Boztepe-i Bala Mahallesi'nde inşa edilecek olan mektebin projesi. (Kaynak: BOA., İ.MF., 20/51, 1912).

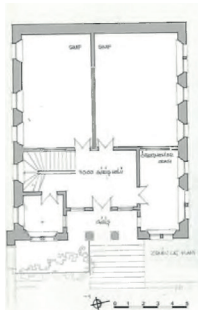
Fotoğraf 16. Günümüzde mevcut mektep binasının cephesi. (Foto: N. Yazıcı, Mart 2025)

Günümüzde Boztepe Mahallesi'nde mevcut olan bina Boztepe İlkokulu olarak hizmet vermektedir (**Fotoğraf 16**). Cepheden anlaşıldığı üzere 1912 tarihli plan uygulanmış olmalıdır. Kız ve erkek öğrenciler için iptidai mektebi olarak planlanan yapı yüksek zemin üzerinde iki katlıdır. Cephedeki ritmik pencere düzeni dikkati çekmektedir. Neoklasik üslup cephede görülmektedir.

Mektebin mimarı, cephe çiziminde Filiziz olarak geçmektedir. 1912 tarihli projeye göre Boztepe-i Bala Rum Mektebi (Boztepe İlkokulu) binasının mimarı olarak geçen Dimitros Fillizis (1882-1965) dönemin önemli Rum mimarlarından. 1882'de Trabzon'da doğmuş, Atina Teknik Üniversitesinden mimar diploması almış; Paris'te eğitimine devam etmiş, sonraki yıllarda Trabzon'a dönmüştür. 1915-1918 yılları arasında Trabzon'daki Bizans eserleri hakkında bir çalışmada yer almıştır. Atina Bankası (1910), Boztepe Moselium (1922), Trabzon Kız Lisesi projesi, şehrin su kemeri (1922) mimarın Trabzon'daki projeleridir (<http://conpolis.eu/uploadedNews/> Erişim: 21.12.2024).

-Rum Zükür Mektebi (Kaledibi Rum Zükür İptidaisi): Günümüzde Hızırbey Mahallesi, Çulha Sokak'ta bulunan ve Kaledibi (S. John) Kilisesi bahçesinde yer alan mektep de Rum Zükür (Erkek) Mektebi olarak inşa edilmiştir (Özen 2010: 252). Bir dönem Kaledibi İlkokulu ve Trabzon Bilim ve Sanat Merkezi olarak işlevlendirilen bina son olarak Hızırbey Ülkü İlkokulu olarak kullanılmaktadır.

Kilisenin bahçesinde yer alan kesme taş yapı (S. John Kilisesi), kareye yakın dikdörtgen planlı yüksek bodrum üzerinde iki katlıdır (**Çizim 11-12**). Kaynaklarda 1900 yılında inşa edilmiş Rum okulu olduğu bilgisi yer almaktadır (Özen 2010: 252). Katlar profilli silmelerle ayrılmış, giriş cephesi üçgen alınlıkla sonlandırılmıştır (**Fotoğraf 17-18**). İç mekânda orta holden dağılımın olduğu yapıda neo-rönesans, neoklasik cephe düzeni görülmektedir.

Çizim 11. Yapının zemin kat planı (Özen 2010: 253).

Çizim 12. Yapının cephe çizimi (Özen 2010: 253).

Fotoğraf 17. Mektep binasının ve kilisenin genel görünümü. (Foto: N. Yazıcı, Mart 2025).

Fotoğraf 18. Mektep binasının cephesi. (Foto: N. Yazıcı, 2025).

-Ortahisar Kireçhane'de Rum Mektebi: Trabzon Ortahisar'da, bugün mahalle olarak tanımlanan ve Rum nüfusun yoğunlukta olduğu Kireçhane'de kilisenin bahçesinde de bir Rum Mektebi inşa edilmesi gündeme gelmiştir (BOA., MV, 231/257, 20 Ramazan 1331, 23 Ağustos 1913). "Trabzonda Kireçhane karyesinde kain Rum kilisesi avlu derunundaki mektebin harab olmasından mebni hedmine" ve yeni baştan bir mektep inşasına karar verilmiş ve bunun için ruhsat istenmiştir. Harap olan okulun yıkılarak yerine yeni bir Rum mektebi yapılması uygun bulunmuş ve ruhsat verilmiştir (BOA., DH.İD., 214/11, 7 Cemaziyelahir 1332, 3 Mayıs 1914). Kilisenin avlusunda bulunduğu anlaşılan ve harap olan mektebin inşası yönündeki bu yazışmada geçen mektebe dair başka bir veriye ulaşılamamıştır.

Trabzon'daki Ermeni Mektepleri

1316 (1898) ve 1321 (1903) tarihli Maarif Salnamelerine göre Trabzon'da Ermeni Katolik Mihitarist 2 erkek rüştiyesi ile 1 erkek lisan mektebi olmak üzere 3 okul bulunmaktadır (Yolalıcı 1994: 464). 1321 (1903) tarihli Salnamede Trabzon merkezinde, 1276 (1859) senesinde açıldığı belirtilen Mihitarist Ermeni Kız Mektebi ile 1298 (1879) yılında açılan Ermeni Lisan Mektebinin adı geçmektedir. Kız mektebinin öğrenci sayısı 86, lisan mektebinin ise 17'dir (Albayrak 2002: 413-440).

Ermeni İnas (Kız) Mektebi: Trabzon'da, 1883 senesinde kızlar için bir Ermeni Mektebi inşası planlanmıştır. "Trabzon'da üçyüz elli sekiz istiab edilmek üzere bu kere kızlara mahsus bir mektep inşası için" tanımıyla Osmanlı Arşivindeki yazışmalarda yer alan belgeden, mektebin yeni baştan inşasının planlandığı anlaşılmaktadır (BOA., MF.MKT., 81/38, 4 Ramazan 1300, 9 Temmuz 1883). Ancak bu tarihten 2-3 yıl sonra 1886 senesinde, "Ermeni İnas Mektebi" olarak papaz evinin kullanıldığı görülmektedir. Ermeni mezarlığının batı yönünde bulunduğu belirtilen bu papaz evi uzun yıllar bu amaçla kullanılmıştır. "Trabzonda Ermeni makberesinin garb cihetinde inşa olunub muahharen inas mektebi ittihaz edilmiş olan papas evi hakkında mezuniyet" ve gerekli işlemlerin yapılması Adliye Nezareti tarafından bildirilmiştir (BOA., TSMA.e, 1385/20, 19 Cemaziyevvel 1303, 23 Şubat 1886).

Ermeniler 1891 senesinde mevcut kız mekteplerinin yeterli olmadığını ileri sürerek bir şube açma talebinde bulunmuşlardır (BOA., DH.MKT. 1900/87, 11 Cemaziyevvel 1309, 13 Aralık 1891). Mekteplerinin dar olmasından dolayı bir şube açmalarına izin verilmesi istenmiştir (DH.MKT., 1909/53, 9 Cemaziyelahir 1309, 10 Ocak 1892).

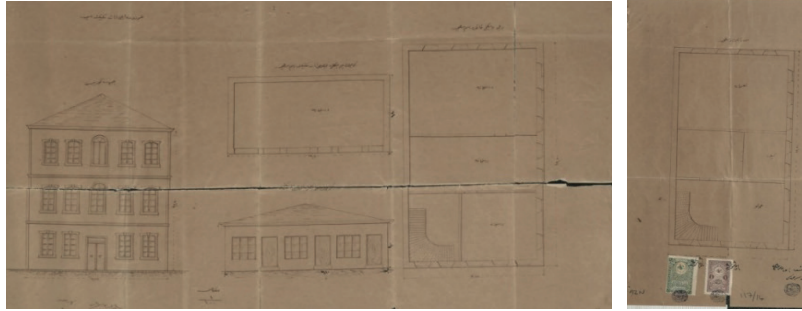
1914 senesinde Trabzon'da Ermeni İnas Mektebi olarak bir hane, papaz evi kullanılmaktadır. Bu tarihte mektebin genişletilmesi ve dersanelerden birinde tamirat gereklidir.

“Trabzon’da Ermeni inas mektebi ittihaz olunan emlak-ı merkumeden beşyüz elli altı zira mer ve otuz bin guruş bir arsa üzerine tulen ondokuz bin metro ve arzen on birer papaz ikametgahının derununda kâgir Ermeni mektebinin inşası” denilmektedir (BOA., MV., 81/38, 10 Ramazan 1332, 4 Haziran 1914). Osmanlı Arşivi’ndeki yazışmalardan anlaşıldığı üzere Trabzon’da 1883 senesinde yeni baştan bir Ermeni inas mektebi inşası gündeme gelmiş olmakla birlikte mektep inşa edilmemiş, bu amaçla o tarihte Ermeni mezarlığının batı yönünde bulunan “Papaz İstimatos ikametgahı” inas mektebi yapılmıştır (BOA., İ.AZN., 117/14, 12 Recep 1332, 6 Haziran 1914). 1916’da Ermeni inas mektebi yapılan papaz ikametgahının genişletilmesi amacıyla yapılan inşaat için izin istenmiştir ve onarım yapılmıştır (BOA., MF.İBT., 503/72, 22 Recep 1332, 16 Haziran 1914).

İnas Mektebi olarak kullanılan bu papaz evinin Osmanlı Arşivi’nde bulunan çizimleri mektep olarak kullanılan konut hakkında bilgi vermektedir. Kilise, hastane ve birtakım müstemilat yapılarının bulunduğu çevrili alanın sol alt köşesinde kuzeybatı yönde yer alan papaz ikametgahından dönüştürülen İnas Mektebi, dikdörtgen plan şemasında, üç katlı bir binadır (**Çizim 13-14**). “Trabzon’da Ermeni İnas Mektebinin resmidir” açıklamasının yer aldığı çizimlerde binanın “cepheden görünüş” çizimi verilmiştir. Dar kenar üzerinden ana giriş kapısının bulunduğu binada, kapı açıklığı iki yanında ikişer; üst katlarda aynı simetrik cephe düzeninde beş pencere açıklığı bulunmaktadır. Tek katlı ve tek bir “dershane” mekânından oluşan çizimde “küçük çocuklara mahsus inas mektebinin resm-i musattahıdır” tanımlamasıyla plan ve cephe görünümü verilmiştir. Mektebin “birinci ve ikinci katın resm-i musattahıdır”, “alt katın resm-i musattahıdır” açıklamasıyla kat planlarının yer aldığı çizimde, birbirini tekrarlayan birinci ve ikinci katta üçer dershane birimi bulunmaktadır. Katlarla bağlantı kuzeybatı yöndeki merdivenle sağlanmıştır. Çizimler 15 Mayıs 1329 tarihinde Trabzon ser-mühendisi tarafından tasdik edilmiştir (BOA., İ.AZN., 117/14, 15 Mayıs 1329, 28 Mayıs 1913).

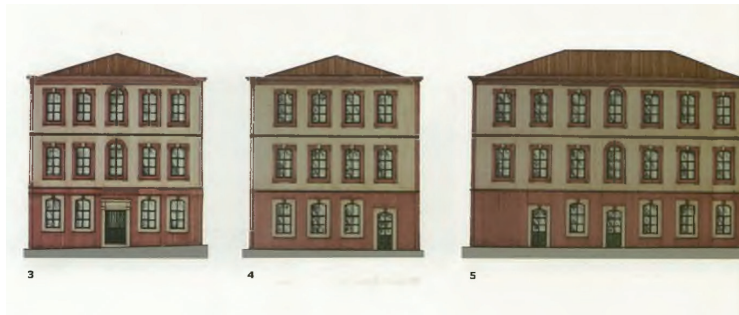
Çizim 13. “Ermeni hastahane ve kilisesi ile mektebin bir kıta haritasıdır” açıklamasıyla hazırlanmış olan kroki (Kaynak: BOA., İ.AZN., 117/14, 15 Mayıs 1329, 28 Mayıs 1913).

Çizim 14. Ermeni mektebinin cepheden görünüşü ve kat planları ile yanındaki “küçük çocuklara tahsis edilmiş mektep” çizimleri (Kaynak: BOA., İ.AZN., 117/14, 15 Mayıs 1329, 28 Mayıs 1913).

Günümüzde Kunduracılar Caddesi, Halkevi Sokak'ta bulunan ve son olarak “Trabzonspor Sadri Şener Mağazası” olarak kullanılan bina Papaz konutu olarak inşa edilip Ermeni İnas Mektebi yapılan bina olmalıdır (**Çizim 15; Fotoğraf 19-20**). Eski bir Ermeni okulu olduğu belirtilen bu bina bir dönem okul, Sağlık Eğitim Merkezi olarak kullanılmış; 1992 yılındaki kapsamlı onarım sonrası 1995'te Trabzonspor Müzesi yapılmıştır (Özen 2010: 232). Günümüzde Trabzonspor satış yeri olarak kullanılmaktadır. Üç katlı dikdörtgen planlı taş yapıda, orta aks pencereleri yuvarlak kemerli, diğerleri dikdörtgen sövelidir ve simetrik bir cephe düzeni görülmektedir. Sokağa açılan dar cephede kapı açıklığının yanında doğudaki uzun cephede yer alan kapı avluya açılmaktadır. İç mekânda, ana girişin hemen solunda bulunan ahşap merdivenlerle kat bağlantıları sağlanmaktadır. Mevcut haliyle büyük oranda “papaz ikametgahı” olarak inşa edildiği dönemin özelliklerini koruyan yapı uzun yıllar Ermeni İnas Mektebi olarak kullanılmıştır.

Mevcut krokide tanımlanan kilise ise günümüzde yerinde Ziraat Bankası'nın bulunduğu Çarhapan Surp Stefanos Ermeni Kilisesi'dir.

Çizim 15. Halkevi Sokak'ta bulunan Ermeni İnas Mektebinin cephe çizimleri (Kaynak: Özen 2020:232).

Fotoğraf 19. Mektep binasının ön cephesi.
(Foto: N. Yazıcı, Mart 2025).

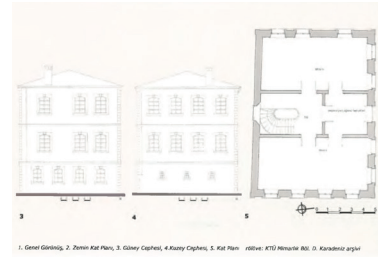
Fotoğraf 20. Mektep binasının yan cephesi.
(Foto: N. Yazıcı, Mart 2025).

Ermeni Okulu: Ermeni okulu olarak tanımlanan bir diğer bina da son olarak Kurtuluş İlkokulu olarak kullanılan binadır. Cumhuriyet (Hacıkasım) Mahallesi'nde bulunan ve 1893 senesinde Karagözoğulları tarafından konut olarak yaptırılan bina bir dönem Ermeni Okulu olarak kullanılmıştır. 1915 senesinde Jandarma Mektebi olarak kullanılmış, Rus işgali nedeniyle boşaltılmış, 1918'te tekrar Jandarma Mektebi olmuş; 1925-26'da anaokulu, bir sene sonra kız ortaokulu, sonra tekrar anaokulu olarak kullanılmış; 1931-1932'de Hacıkasım Mektebi olarak açılmış, 1946'da da Kurtuluş İlkokulu adını almıştır. 2005 yılında da yol yapımı gerekçesiyle yıkılmıştır (Albayrak, 1999; Özen 2020: 256-257).

Günümüzde mevcut olmayan taş bina, yüksek bodrum kat üzerinde iki katlıdır (**Fotoğraf 21, Çizim 16**). Dikdörtgen plan şemasında orta hol etrafında mekânlar yer almaktadır. Fotoğraflardan binanın neoklasik üslupta olduğu görülmektedir. Dönemin kâgir bir konutunun eğitim yapısı olarak kullanılmasına örnek oluşturmaktadır.

Fotoğraf 21. Ermeni Mektebi olarak kullanılan Karagözoğulları Evi (Kaynak: Özen 2020).

Çizim 16. Ermeni Mektebi olarak kullanılan Karagözoğulları Evinin cepheleri ve kat planları (Kaynak: Özen 2020: 257).

Ermeni Lisan Mektebi: 1296 (1879) tarihinde açılan okula 19 Haziran 1313 (1 Temmuz 1897) tarihinde ruhsat verilmiştir. Müdürü Ohannes Nerico adında bir Ermeni'dir. Okulun ilk yılında 17 öğrencisi vardır. Müzik ve Fransızca eğitiminin de verildiği okuldur (Okuyan: 2013). Bu mektebin mimarisine dair bir veriye ulaşamamıştır.

Trabzon'daki Ecnebi / Yabancı Okulları

1316 (1898) ve 1321 (1903) tarihli Maarif Salnamelerinde Trabzon Vilayeti merkezinde yabancılara ait iki okul tanımlanmıştır. Bunlardan biri Fransızlara aittir. Diğeri ise İran Mektebidir (Yolalıcı 1994: 435-473). Rüştüye seviyesindeki bu iki okuldan Fransa Sen

Greguer (Frerler) Okulu 1291'de açılmıştır ve ruhsat 24 Nisan 1313 (6 Mayıs 1897) tarihinde verilmiştir. 1898 tarihli Maarif Salnamesine göre 137 öğrencisi vardır. 1300 senesinde açılan İran Mektebi'nin ise 45 öğrencisi vardır.

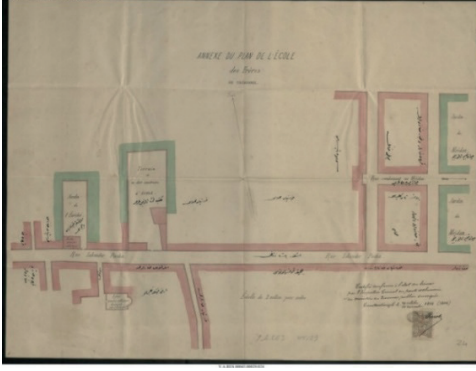
Trabzon Fransız Mektebi / Sen Greguer (Frerler) Okulu: 1898 ve 1903 tarihli Maarif Salnamesi'nde adı geçen Sen Greguer isimli Fransız Mektebi, rüştiye seviyesinde eğitim veren bir okuldur. 1875'te açılan okula 1897'de ruhsat verilmiştir (Albayrak 2002: 428). Mektepte 1898 senesinde öğrenci sayısı 137, 1903 tarihli salnameye göre ise öğrenci sayısı 121'dir. 1903 tarihli Vilayet Salnamesi'ne göre okul Uzun Sokak'ta, üç katlı taş binada eğitim vermektedir. Bu okulun açılması için adına ruhsat verilen ve aynı zamanda okulun müdürlüğünü yapan kişi Frer Oliyem'dir.

Osmanlı Arşivi'nde bulunan 1888 tarihli belgede, Trabzon'da bir Fransız okulunun inşasının planlandığı belirtilmektedir. Fransa Cemiyet-i Uhuvveti tarafından Trabzon'da bir mektep inşa edilmesi gündemdedir (BOA., Y.A.RES., 45/29, 14 Rebiyülevvel 1306, 18 Kasım 1888). Aynı yazışmanın ekinde okulun inşa edileceğin yerin krokisi ile okul planlarına yer verilmiştir (**Çizim 17-18**). Ölçüleri de verilen (uzunluk ve genişlik 21'er metre, temelden itibaren yükseklik 16 metre) mektep ahşaptan inşa edilecektir. Bu Fransız okulunun inşası uygun bulunmuş, ancak inşaata başlanması uzun yıllar almıştır (BOA., DH. MKT 1399/9, 16 Cemaziyevvel 1304, 10 Şubat 1887). Okulun inşaat masrafları Fransa Devleti tarafından karşılanacaktır.

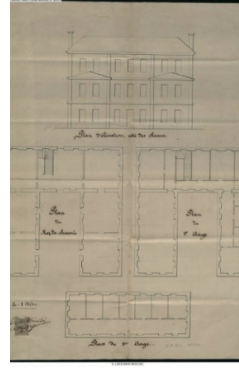
Okulun Meydan-ı Şarki diye tanımlanan mahalde inşa edileceği belirtilmiştir. Arazinin Fatih vakfından olduğu anlaşılmış, bu nedenle izin verilmesi uzun yıllar almıştır. 1887 senesi sonundaki yazışmalar da inşaat için gerekli izin bir an önce çıkarılması yönündedir (BOA., Y.A.RES., 45/29, 4 Teşrinievvel 1303, 16 Ekim 1887).

Okulun inşa edileceği arazi tanımlayan bir çizim hazırlanmıştır. "Annexe du Plan de L'ecole des Freres" tanımlamasının yer aldığı krokide, Freres Okulunun inşa edileceği arazi ile çevresi, çizimin üzerindeki yazılı açıklamalarla tanımlanmıştır (**Çizim 17**). İskender Paşa Sokağı üzerinde, yolun kuzey tarafında "mekteb inşa olunacak arazi", doğu yönde Hristiyan Mahallesi, batıda "Ermeni Katolik piskoposluğu bahçesi" yer almaktadır. "Meydan tabir olunan bahçe" güney tarafta, sokağın karşısında "Ermeni Katolik Kilisesi", aynı sırada doğu yönde de "Belçika Konsolosluğu" vardır. Çizimin altına, "Constantinople 29 Octobre 1888-10 Novembre 1304" tarihi yazılmıştır.

Fransız Mektebinin inşa edileceği arsa krokisinin ekinde okulun kat planları ve cephe çizimi de yer almaktadır (**Çizim 18**). Zemin kat, birinci zemin kat ve kat planı tanımlamasının bulunduğu çizimlerden, mektebin U plan şemasında olduğu görülmektedir. Zemin katla birlikte üç katlı olan yapının cephesinde, iki pencere açıklığı genişliğindeki kısımlar iki kat boyunca öne alınmış ve üçgen alınlıkla sonlandırılmıştır. Dikdörtgen kapı ve pencere açıklıklarının yer aldığı cephe çizimi, oldukça yalındır. Giriş katında U'nun kollarında ikişer olmak üzere toplamda yedi mekân kendi içlerinden açıklıklarla birbirlerine bağlanmaktadır. Birinci kat planında U'nun bir kolu tek birim olarak tasarlanmıştır. Diğer kısımlar koridora açılan tek yönlü mekanlar/odalar şeklinde sıralanmıştır. Son katta, uzun koridora açılan, tek yönde yedi oda bulunmaktadır.

Çizim 17. İnşası planlanan Fransız okulunun arsası ve çevresini gösteren kroki. Hıristiyan Mahallesi, İskenderpaşa Sokağı üzerinde; karşı tarafında Ermeni Katolik Kilisesi vardır. (Kaynak: BOA., Y.A.RES., 45/29, 1888).

Çizim 18. İnşası planlanan Fransız okulunun cephe görünümü ve kat planları (Kaynak: BOA., Y.A.RES., 45/29, 1888).

Bu plandaki yapının, inşa edilip edilemediğini tespit etmek zordur. Ancak Trabzon'da bir Fransız Mektebinin inşa edildiği anlaşılmaktadır (**Çizim 19**). 1903/1904 senesinde Fransız Katolikleri tarafından Sörler/Rahipler Okulu olarak, yatılı kız mektebi yaptırılmıştır. Bina bir dönem Yavuz Selim İlköğretim Okulu olarak kullanılmıştır (Özen 2010: 262).

Çizim 19. Mevcut binanın cephe çizimi ve kat planları (Kaynak: Özen 2010: 263).

Fotoğraf 22-23. Mektep binasının ön ve yan cephesi. (Foto: N. Yazıcı, Mart 2025).

Gazipaşa Mahallesi, Nemlioğlu Sokak'ta bulunan bina, bir dönem Alman şirketi tarafından fındık fabrikası ve deposu olarak kullanılmış; 1935-36'da Yeni Okul adıyla mektep olarak kullanılmaya başlanmış; 1965'te Yavuz Selim İlkokulu adını almıştır (Özen 2010: 262). Çevrili bir bahçe içinde bulunan taş bina zemin katı üzerinde üç katlıdır; son kat çatı katı şeklindedir (**Fotoğraf 22-23**). Ana giriş cephesi doğu yönde yer almaktadır. Katlar birbirinden silmelerle ayrılmıştır. Cephelerde dikdörtgen açıklıklı pencere düzeni kullanılmıştır. Yan cephelerde son kat üçgen bir düzenleme ile son bulmaktadır. Ana cephe olarak düzenlenen doğu cephesi, giriş kapısı üstünde, iki katta ikili pencerelerle, dikeyde

plasterlerle belirlenmiş ve katlar boyunca devam ettirilerek üçgen alınlıkla sonlandırılmıştır. Simetrik cepheler oldukça yalındır. Neoklasik üsluptaki yapıda iç mekânda orta holden dağılımın olduğu mekân / oda düzeni mevcuttur.

Trabzon İran Mektebi: 19 ve 20. yüzyılda Osmanlı topraklarında yaşayan, çalışan ciddi bir İran nüfusunun varlığı, çocuklarının modern eğitim alabilecekleri okullarının açılmasını zorunlu kılmış; Osmanlı Devleti'nde yaşayan İranlılar başta İstanbul olmak üzere kendi okullarını açmış veya açma girişiminde bulunmuşlardır.⁹ Bu dönemde Erzurum-Tebriz ticaret hattının deniz bağlantısını sağlayan uluslararası liman olan Trabzon'da ciddi bir İranlı nüfusun bulunduğu bilinmektedir. Nitekim 1860'lı yıllarda Ruslardan sonra İranlılar gelmiş ve Trabzon'da konsolosluk açmışlardır (Şenel ve Terzi 2019: 87). 1316 (1898) ve 1321 (1903) tarihli Maarif Salnamesinde de tanımlandığı üzere Trabzon Vilayeti merkezinde bulunan İran Mektebi, Mekteb-i Nasri İran, 1300 senesinde açılmış; okula 1 Kânunuevvel 1313 (13 Aralık 1897) tarihinde ruhsat verilmiştir. Öğrenci sayısı ise 45'tir.

Trabzon'da ilk olarak 1885 senesinde, satın alınan bir evde İranlı çocukların eğitimi sağlanmıştı. Nasiri ve Ahmediye isimlerini kullanan ve resmi dili Farsça olan okulun gelir kaynağını büyük oranda bağışlar oluşturuyordu (Azap 2023: 1002). 1908 senesinde yangın geçiren okulun binası kullanılamaz hale gelmiştir. İran Trabzon Konsolosluğu, okulun mevcut arsası üzerine tekrar inşasına karar vermiştir. Yeniden inşa edilecek okul 13 metre 33 cm uzunluğunda, 17 metre genişliğinde ve 2 katlı olacaktır (BOA., AZN., 80/28, 22 Şaban 1326, 19 Eylül 1908). Aynı yıl, yandığı anlaşılan İranlı çocuklara hizmet veren bu mektebin yeniden inşası için ruhsat verilmiştir (BOA., MF.MKT., 1079/11, 26 Ramazan 1326, 22 Ekim 1908). 1925 senesine kadar faaliyetini sürdüren okul günümüzde mevcut değildir.

İran Mektebi binası hakkındaki bilgiler oldukça sınırlıdır. İlk açıldığı yere dair sınırlı bilgilere rağmen sonrasında Gazipaşa Mahallesi, Merdivenli Sokak 236/43 ada/parselde şal satıcısı olan Tebrizli Hacı Mehmed Cevad tarafından üç katlı bir binanın 1909 senesinde inşa edildiği bilinmektedir. İbrahim Cudi Efendi burada öğretmenlik yapmıştır (Albayrak 2002: 439). 1908 sonrası yeni baştan inşa edildiği anlaşılan Trabzon'daki İran mektebi hakkında, taş kapıdan avluya girildiği ve üç katlı taş bir yapı olduğu bilgisi mevcuttur. Mektebin iç bölmeleri tuğla ve bağdadi, tavanları volta kemerli demir putreler arası tuğla örgülü idi. Yapının cephesinde, zemin katı birinci kattan ayıran yüksek kabartma bir silme mevcuttu. Birinci ve ikinci kat odaları sade döşenmişti. Duvarlarda ısıtma sistemi bulunuyordu. İkinci katta büyük bir salon ve kible duvarında sade bir mihrabı olan büyük bir oda bulunuyordu. Mektebin ön avlu kapısında bir aslan motifinin bulunduğu da bilinmektedir. Burada bir de "Debristan-ı Ahmediye-i İraniyan Müessis Hacı Mehmed Cevad Tebrizi" yazılı bir kitabe mevcutken sonradan kaldırılmıştır (Albayrak 2002: 437).

1908 yangını sonrası aynı arsa üzerinde yeniden inşa edilecek okulun mimarisine dair veriler sınırlıdır. Osmanlı Arşivi'ndeki belgeye göre okul, 13 m 33 cm uzunluğunda, 17 metre genişliğinde ve iki katlı olacaktır (BOA., AZN., 80/28, 22 Şaban 1326, 19 Eylül 1908). Ancak mevcut mimari tanımlamada okulun avlu içinde üç katlı olduğu bilgisine yer verilmiştir (Albayrak 2002: 437).

⁹ İran'da Farsça olarak kaleme alınan iki makalede İstanbul ve Trabzon'da açılan İran Mektepleri, İran Arşiv kayıtlarına ve dönemin Farsça gazetelerindeki bilgilere dayanılarak hazırlanmış; adı geçen bu makalede Farsça yayınların yanında bazı Osmanlı arşiv belgeleri de kullanılmıştır. Bkz. Azap 2023: 990.

Trabzon İtalyan Okulu / İtalyan Mektebi: Trabzon’da bir İtalyan Mektebinin de varlığı bilinmektedir. 1889’da İtalyan Konsolosluğu, Trabzon’da biri kız, diğeri erkek riyaziye / matematik eğitimi yapmak üzere iki mektep açmak için izin istemiştir (BOA., MF.MKT., 105/65, 15 Cemaziyelevvel 1306, 17 Ocak 1889). “Biri zükur diğeri inasa mahsus olmak üzere iki mektep küşadına ruhsat itası” istenmiş; ancak aynı yıl Maarif Nezareti’ne yazılan yazıda Trabzon’da İtalyanların ruhsatsız mektep inşa etmelerine dair şüphe olduğu ve bu konuda gereğinin bildirilmesi istenmiştir (BOA., DH.MKT., 1586 / 76, 20 Cemaziyelevvel 1306, 22 Ocak 1889), dahiliye nezaretine de durum bildirilmiş bir cevap alınamayınca, İtalyanların Trabzon’da açmak istedikleri okullar hakkında Maarifi ilgilendiren bu hususun vilayete yazılması uygun bulunmuştur (BOA, MF.MKT., 106/27, 7 Cemaziyelahir 1306, 8 Şubat 1889). Aynı yılın sonunda zükur ve inasa mahsus İtalyan okulunun eğitim verdiği anlaşılmaktadır. Nitekim bu tarihte mektebe teftiş için gelen memurlar kabul edilmemiştir (BOA., DH.MKT., 1676/ 64, 29 Rebiyülevvel 1307, 23 Kasım 1889).

Trabzon’da İtalyan mektebi açılması için ruhsat istenmiş olmakla birlikte bağımsız bir bina inşa edilmediği, kiralanmış mekanlarda eğitim verildiği anlaşılmaktadır.

Trabzon Amerikan Okulu: Amerikalıların da Trabzon’da okul açtıkları, salnamelerde geçmektedir. Okulun 1865 senesinde İskender Paşa Mahallesi’nde, kiralık bir binada eğitime başladığı; 1899’da da Trabzon Valisi Kadri Bey zamanında Amerikan vatandaşı Mr. Palmer adına okula ruhsatname verildiği belirtilmiştir (Şaşmaz 1997: 52; Alan 2010: 150). Dolayısıyla Trabzon’da yeni baştan bir Amerikan Okulu inşa edilmemiş, bu amaçla kiralık bir bina kullanılmıştır.

Çok Kimlikli Yapının Okul Binalarına Yansıması: Trabzon coğrafi konumu, ticaret yolları üzerinde bulunması, bir liman kenti olması hasebiyle yeniliklere, gelişmelere açık bir şehir olmuştur. Bu konumlanmanın ve tarihsel arka planın getirdiği çok kimlikli yapısı, Osmanlı’nın son döneminde de belirleyicidir. Müslüman nüfusun yanında çoğunluğunu Rumların oluşturduğu gayrimüslim ve ticaret bağlantısı hasebiyle başta Ruslar, Fransızlar olmak üzere yabancı nüfusa da sahip bir şehir olmuştur. Bu çok kimlikli yapı eğitim alanına da yansımıştır.

Trabzon’da Müslüman nüfusun eğitimi için çok sayıda iptidai, 3 rüştiye ve 1 idadi inşa edilmiştir. Bunlardan mimari veriye ulaşılabilen inas rüştiyesi, askeri rüştiye ve idadi mektebi kâgir yapılardır. Trabzon’da gayrimüslim nüfusun eğitimi için de çok sayıda okul inşa edilmiştir. Gayrimüslim nüfus arasında çoğunluğu oluşturan Rumların yaptırdığı çok sayıda okul binasından orijinal plan ve cephe kuruluşları tanımlanabilen dört örnek bulunmaktadır. Tamamı kâgir olan bu mektepler Rum nüfusun yoğunlukta olduğu mahallelerdedir. Tuzlu Çeşme Mahallesi Rum Zükur Mektebi, aynı mahalledeki İnas Mektebi ve Boztepe-i Bala Zükur ve İnas Mektebi iptidaisi ile Kaledibi Rum Zükur İptidaisi Osmanlı’nın son döneminde Trabzon’da inşa edilen Rum mektepleri arasındadır. Gayrimüslimler arasında Trabzon’da sayıca ikinci sırada bulunan Ermeniler yeni baştan okul binası inşa etmek yerine mevcut binaları kullanma yoluna gitmişlerdir. Kilise kompleksi içindeki papaz evinin Ermeni İnas Mektebi, Karagözoğulları tarafından konut olarak yaptırılan hane de Ermeni Okulu olarak kullanılmıştır. Trabzon’daki ecnebi /yabancı okullar arasında, tüm Osmanlı coğrafyasında olduğu gibi Fransız okulları ilk sıradadır. Fransızların kiralık mekanları kullanmalarının yanında yeni okul binası inşa ettirdikleri görülmektedir. İtalyan ve Amerikan okullarının kiralık binalarda eğitim verdikleri anlaşılmaktadır. Osmanlı Devleti’ndeki bu dönem için

bilinen birkaç İran mektebinden (İstanbul, Erzurum, Kazımiye, Kerbela, İzmir) biri olan Trabzon İran Mektebi de önce kiralık bir yerde eğitim vermiş; sonraki yıllarda yeni baştan okul binası inşa edilmiştir.

Konumları: Trabzon'da çoğunlukla, yaşayan nüfusun müslim-gayrimüslim olarak yoğun olduğu mahallelerde okul binaları inşa edilmiştir. Mektep kilise birlikteliği veya kilise yakınına mektep inşası Osmanlı'nın son dönem gayrimüslim mektepleri için tanımlanan yaygın bir uygulamadır. Kaledibi Rum zükur iptidaisi kilisenin bahçesindedir. Ortahisar'da, Kireçhane'deki Rum Mektebi de kilisenin bahçesindedir. Çarhapan Surp Stefanos Ermeni Kilisesi kompleksi içinde bulunan "papaz ikametgahı" Ermeni Mektebi olarak kullanılmıştır. Ecnebi okullarının da konsolosluk binalarıyla ilişkili oldukları anlaşılmaktadır.

Kiralama / İnşa Süreci: Osmanlı'nın son döneminde yeni oluşturulan birçok kurum için ihtiyaç duyulan binaların inşası bazen uzun yıllar alabilmiştir. Bu durum eğitim yapıları için de geçerlidir. Trabzon'da Müslim, gayrimüslim ya da yabancı okulların, dönemin birçok kamu yapısı örneğinde olduğu gibi başkaca binaları, daha çok büyük ölçekli haneleri, konakları, çoğunlukla kiralama veya bazen de satın alma yoluyla kullandıkları anlaşılmaktadır. Müslüman nüfus için inşa edilen İnas Rüştüyesi, yeni baştan inşa edilmesi planlanan mektep binasına rağmen kurulduğu tarihten itibaren kiralanmış olan farklı hanelerde hizmet vermiştir.

Trabzon'da açılan Darümuallimin için hiç bina inşa edilmemiş, eğitim için başkaca binalar kullanılmıştır. Askeri Rüştüye için bir süre eski ıslahhane binası kullanılmıştır. Askeri rüştüye farklı binaları kullanmanın yanında bir dönem de idadi binasında hizmet vermiştir. Kiralık hanelerin kullanımı çoğu zaman sıkıntı yaratmıştır. Özellikle kira ödemelerinde, artışlarında yaşanan sorunlar, dönemin yazışmalarında sıklıkla gündeme getirilmiştir. Trabzon İnas Mektebi, kira sıkıntısı sebebiyle başka binalara taşınmak zorunda kalmıştır.

Kiralık yerlerde eğitim veren gayrimüslim ve yabancı okullarında, ödemelere dair sıkıntıların çok daha az yaşandığı anlaşılmaktadır. Gayrimüslimler genellikle bağış yoluyla devralınan haneleri kullanmış; yabancılar ise ödenekleri ülkelerince sağlandığı için bu bağlamda ekonomik bir sıkıntı yaşamamışlardır. Örneğin, Tuzlu Çeşme Rum İnas Mektebi, bağış yapılmış bir konutta hizmet vermiştir. Kilise kompleksi içindeki papaz evinin Ermeni İnas Mektebi, Karagözoğulları tarafından konut olarak yaptırılan hane de Ermeni Okulu olarak kullanılmıştır. Osmanlı topraklarındaki sayılı İran okullarından biri olan Trabzon İran Mektebi de satın alınan bir evde eğitime başlamıştır.

Gayrimüslim ve yabancı okullarıyla ilgili en temel sorun okul açma için "ruhsat alınması" konusudur. Çoğu zaman ruhsat almadan eğitime başlandığı, yine dönemin yazışmalarında görülebilmektedir.

Trabzon'daki eğitim yapılarının inşasında Müslim, gayrimüslim ve yabancılarca farklı yollar izlenmiştir. Müslim okulları daha çok yerel imkanlarla ya da iane-i ahali yöntemiyle inşa edilmiştir. Rüştüyeler ya da İdadi Mektebi iane ile inşa edilmişti. Sanayi Mektebi inşaat masraflarını karşılamak adına farklı çözümler üretilmeye çalışılmıştır. Bunlardan biri de onarımının masraflı olacağı düşüncesiyle yıkımı kararlaştırılan şehir surunun taşları ve arsa bedeli satışından elde edilmesi planlanan gelirdir. Beş yıl süreyle piyango düzenlenmesine izin verilmesi de bu anlamda kaynak sağlanması ile ilgili çözüm önerilerinden biridir. Hastane inşası için merkezden istenen ve gönderilen tahsisatın rüştüye inşasına aktarılarak kullanılması da farklı ödenek sağlama yöntemlerinden biridir. Ek vergilerden kaynak oluşturulmaya

çalışıldığı da görülmektedir. Bu tür uygulamalar dönemin yönetim ve sağlık yapıları için de geçerlidir (Yazıcı Metin 2019; Yazıcı Metin 2024a).

Gayrimüslimlerin yapıları büyük çoğunlukla maddi bağış ile inşa edilmiştir. Ecnebi okullarının inşası da bağışın yanında ülkelerinin maddi desteğiyle olmuştur. İran mektebi Tebrizli tüccar tarafından yaptırılmıştır.

Mimarları: Trabzon'daki Müslim mektepleri için mimar adı bilinmemektedir. Bununla birlikte Trabzon İdadisinin inşa edildiği dönemde Maarif Nezareti mimarı olan Pavli Efendi (Maksidor Pavli), tip proje olarak tanımlanabilen bu binanın da mimarı olmalıdır. Ayrıca 1899 tarihli Trabzon İnas Mektebi Rüştiyesi projesinde, "Trabzon vilayeti merkez mühendisi" ibaresi ve "es-Seyyid Ali Rıza bin Halil" mührü görülmektedir.

Trabzon'daki Rum mektepleri için dönemin iki önemli mimarının adı geçmektedir. Kakulidis ve Fillizis. 1898 tarihli Rum Zükur Mektebi ile Tuzlu Çeşme Rum İnas Mektebinin mimarı Alexandros Kakulidis (1857-1941); Boztepe-i Bala Rum Mektebi mimarı Dimitros Fillizis (1882-1965). Her ikisi de Trabzon'da doğmuş ve Atina Teknik Üniversitesinde mimarlık eğitimi almış; doğdukları şehirde başkaca mimari üretimlerde de bulunmuş isimlerdir. Fransız Mektebi projesindeki imzaya göre okul Fransız bir mimarın tasarımı olmalıdır.

Plan-Mimari: Trabzon'daki eğitim yapılarının tamamı, kârgir malzeme ile inşa edilmiştir. Son dönem Osmanlı mimarlığına dahil edilen Batı referanslı eğitim yapıları için genel planlama ilkelerini tanımlamak mümkündür. Eğitim yapılarında dağılım alanı "koridor" ya da "hol" düzenine göre belirlenmektedir.

Trabzon'daki eğitim yapıları, yatayda gelişen, dikdörtgen kurguda, yüksek su basman katı üzerinde giriş katı bulunan bir, iki veya inas rüştiyesinde olduğu gibi üç katlı yapılardır. Plan düzeni orta veya dış koridora, hole, sofaya açılan odalar, derslikler şeklinde veya bunun varyasyonlarıdır.¹⁰ Oldukça simetrik cephe düzeninde katların silmelerle ayrılması, ritmik, sık pencere düzeni, girişin orta aksta olması, cephedeki orta aksın vurgulanması, alınlık, merdiven düzeni genelleme içinde tanımlanabilecek özelliklerdir. Bu tanımlamalar, neoklasik üslup ilkelerini de barındırmaktadır.

Planlamada Müslim, gayrimüslim ya da yabancı okullar için "ait" bir plan tipolojisi tanımlamak mümkün değildir. Çünkü modern eğitim kurumları dediğimiz Osmanlı'nın son dönem eğitim kurumları, diğer yeni yapı türlerinde de olduğu gibi çok büyük çoğunlukla Batı referanslı planlardır. Eğitim yapılarının geneli için de (Müslim, gayrimüslim, yabancı) ortak referans kullanılmıştır. Mimari kütlelerin yapılışı dikdörtgen ya da U şeklindedir. "Tip proje" tanımı içine giren idadi mektepleri de koridor etrafında şekillenmiştir. Plan üzerinden örnekleme yapmak gerekirse: Trabzon'daki Tuzlu Çeşme Mahallesi Rum Zükur Mektebinde ya da 1888 senesinde Trabzon'da inşası planlanan Fransız okulunda uygulanan U plan da ortak bir şemadır. Heybeliada Ruhban Okulu olarak bilinen Rum Ortodoks Ruhban Okulu, U plan şemasının ve neoklasik üslup ilkelerinin uygulandığı anıtsal ölçekteki Rum okullarından biridir (**Çizim 20**). Bu plan Trabzon Torul kazasına bağlı Santa karyesinde inşası planlanan Rum İdadi Mektebinde, Kırkkilise / Kırklareli Üsküp'teki harap mektebin yerine inşa edilecek Rum mektebinde de kullanılmıştır (**Çizim 17-18**). İstanbul'daki Pangaltı Notre Dame de Sion Okulu (1856), Kadıköy Saint Joseph Koleji (1870), Galata'daki Saint Benoit Koleji, Şişli Saint Michel Koleji bu planın uygulandığı İstanbul'daki Fransız

¹⁰ Burada geçen "koridor, hol, sofa" tanımlamaları, dönemin yazışmalarında (Osmanlı arşivindeki belgeler, salnameler) aynı yapıda, aynı alana karşılık gelecek şekilde kullanılabilir. Benzer durum, "oda ve derslik" tanımı için de geçerlidir.

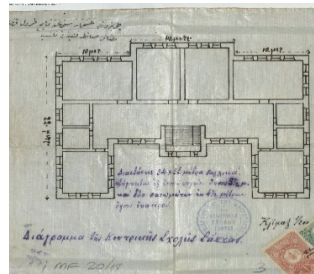
okulları arasındadır (Kutlu 2018: 290). Aynı plan şemasının Sivas (1894) ve Musul (1902) Sanayi Mektebinde de kullanıldığı görülmektedir (Özbek 2019: 349). U plan şeması eğitim yapılarında uygulandığı gibi hükümet konaklarında, dönemin hastane yapılarında da kullanılmıştır (Yazıcı Metin 2024b: 772-773).

Üslup: Osmanlı'nın son dönem mimarisinde etkin bir üslup olan ve dönemin kamu yapılarında benimsenerek kullanılan neoklasik üslup (Avrupa neoklasizmi) Trabzon'daki son dönem eğitim yapılarının da ortak üslup dili olarak görülmektedir. Simetrik cephe düzeni, katların birbirinden silmelerle ayrılması, çoğunlukla orta aksta yer alan girişlerde üçgen alınlık kullanımı, sütun, plaster gibi antik mimari öğeler, giriş bölümlerinin öne alınarak vurgulanması üslubun karakteristik özellikleridir. İç mekânda dağılım alanı koridor ya da sofadır. Mimari kütlelerin yapılışı dikdörtgen ya da U şeklindedir. Bu genel temel ilkeler yanında, Müslüman Osmanlı yapıları için neoklasik üslup biraz daha Osmanlılaştırılmıştır. Neoklasik üslubun daha yalın uygulandığı bu yapılarda üçgen alınlık bazen eğrisel hatlı bir alınlıkla düzenlenmekte; alınlıktaki kitabe, tuğra, arma gibi unsurlar yer almakta; cephelerdeki sütun, plaster düzeni daha yalın kullanılmakta; giriş cumba düzeni izlenimini uyandıran bir kurgusuyla ele alınmaktadır (**Fotoğraf 24-25**). Rum mimari örneklerinde üçgen alınlık vurgusu, dor, iyon başlık gibi unsurlarla daha Yunan-Roma mimarlığına yaklaşılmıştır. İzmir'deki Rum okullarında, giriş bölümünde iyonik veya korint başlıklı sütunlara oturan üçgen alınlık gibi güçlü vurgularla Antik Yunan'a gönderme yapılması, ulusal kimlik bilincini pekiştiren ve ideolojik bağlamı olan referanslar olarak değerlendirilmiştir (Şimşek 2018: 336). Aynı durum tüm Osmanlı coğrafyasında olduğu gibi Trabzon'daki Rum okulları için de geçerlidir. Fransız okulunda ise arındırılarak daha sade bir üslup dili yansıtılmıştır. Bütün bu veriler Trabzon Vilayeti merkezi, aynı zamanda sancak merkezi olan Trabzon özelinde farklı yapı örneklerinde de takip edilebilmektedir.

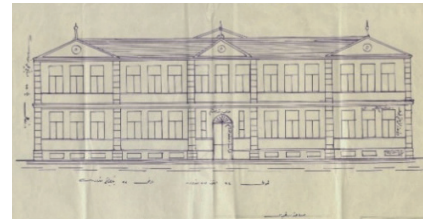
Cephe biçimlenişi Müslim, Rum, Ermeni ya da yabancı okullarda neoklasik ilkelerle ele alınmaktadır. Örneğin Hasköy'deki bir Ermeni mektebi ile (Kiremitciyan 2020: 153), Trabzon'daki Tuzlu Çeşme Rum İnas Mektebinin ya da Balıkesir'deki Ermeni mektebinin cephe biçimlenişi çok benzerdir (**Çizim 23-24**).

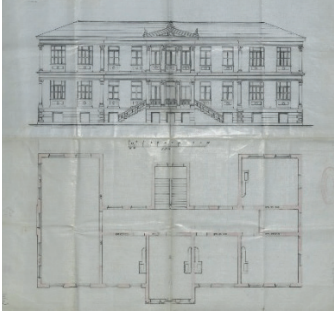

Çizim 20. Heybeliada'da Ruhban Mektebinin cephe ve plan çizimi (Kaynak: BOA., İ.AZN., 16/20, 2 Rebiyülahir 1313, 22 Eylül 1895).

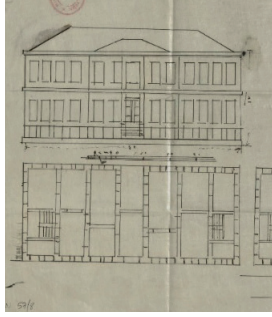

Çizim 21. Trabzon vilayeti Torul kazasına bağlı Santa köyünde inşası planlanan Rum Mektebi kat planı ve cephesi (Kaynak: BOA., İ.MF., 20/18, 4 Şevval 1330, 16 Eylül 1912).

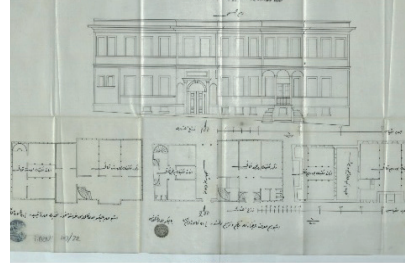

Çizim 22. Kırklareli / Kırklareli Üsküp'te Rum mektebi (Kaynak: BOA., İ.MF., 20 /32, 3 Zilkade 1330, 14 Ekim 1912).

Çizim 23. İstanbul Hasaköy'deki Nersisyan Ermeni Mektebi'nin cephe ve plan çizimi (Kaynak: BOA., İ.AZN., 57/8, 8 Cemaziyelahir 1322, 20 Ağustos 1904).

Çizim 24. Balıkesir kasabasında Karaoğlan Mahallesi'ndeki yanan Ermeni Mektebi'nin inşası için hazırlanmış olan plan. (Kaynak: BOA., İ.AZN., 49/22, 8 Zilkade 1320, 6 Şubat 1903).

Fotoğraf 24. Trabzon Akçaabat Rüştiyesi (Kaynak: (Kaynak: İstanbul Üniversitesi, Nadir Eserler Kütüphanesi, Sultan II. Abdülhamid Albümleri, No:90852.0010).

Fotoğraf 25. Ankara İdadi Mektebi (Kaynak: İstanbul Üniversitesi, Nadir Eserler Kütüphanesi, Sultan II. Abdülhamid Albümleri, No:90431.0014).

Sonuç: Bir ticaret ve liman kenti olan Trabzon'un çok kimlikli yapısı, Osmanlı Devleti'nin son döneminde inşa edilen ve eğitimdeki modernleşmenin somut anıtları olan okul binalarına da yansımıştır. Müslüman, gayrimüslim ve yabancı/ecnebi topluluklar tarafından inşa edilen bu eğitim yapıları, dönemin yaygın üslubu olan neoklasik tarzda tasarlanmıştır. Dikdörtgen ve U biçimindeki mimari kurgulara sahip bu yapılar, iç mekânda koridor ve sofa düzeninde dağılım alanları oluşturmaktadır. Benzer planlamalar, aynı dönemde farklı işlevler için inşa edilen binalarda da görülmektedir. Açılan ya da eğitime başlayan her okul için yeni baştan bina inşa edilmemiş, bazı örneklerde de hiç binası bulunmayıp kiralık ya da satın alma / bağış yoluyla edinilen binalarda eğitim verilmiştir.

Osmanlı'nın son döneminde Trabzon'unda Müslüman, gayrimüslim ve yabancı topluluklarca inşa edilen bu okul yapıları, yalnızca modern eğitimin temsilcileri değil, aynı zamanda şehrin mimari dokusunu şekillendiren öğelerdir. Bugüne ulaşan bu eğitim yapıları, Trabzon'un hem modern eğitim tarihini hem de çok katmanlı toplumsal yapısını yansıtan mimari örnekler olarak korunmalı ve gelecek kuşaklara aktarılmalıdır.

KAYNAKÇA

- Açık, T. (2021). Fetih'ten 19. Yüzyıla Trabzon Şehrinin Mahalleleri. *Trabzon'da Fetih ve Şehir* (ss. 173–300).
- Aksoy, V. (2024). *Tanzimattan Cumhuriyete Trabzon'da Eğitim*. Serander Yayınları.
- Akyüz, Y. (2013). *Türk Eğitim Tarihi (M.Ö. 1000–M.S. 2013)*. Pegem Akademi.
- Alan, G. (2010). Amerikan Board Misyonerlerinin Trabzon ve Çevresinde Yürüttükleri Faaliyetler Çerçevesinde Eğitim Alanındaki Çalışmalar. *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Özel Sayı, 148–168.
- Albayrak, H. (2008). *Trabzon Milli Eğitim Tarihi* (Cilt 1). Trabzon Valiliği Yayınları.
- Albayrak, H. (2002). 19. Yüzyılda Azınlık ve Yabancı Okullar. *Trabzon ve Çevresi Uluslararası Tarih Dil Edebiyat Sempozyumu Bildirileri* (ss. 412–440).
- Altınova Şahin, A. (2018). *Osmanlı Devleti'nde Rüşdiye Mektepleri*. Türk Tarih Kurumu.
- Arslanyürek, Y. (2015). Osmanlı Devleti'nde İslahhaneler (Sanayi Mektepleri). *Asia Minor Studies*, 3(6), 1–21.
- Azap, E. Y. (2023). Osmanlı Döneminde Açılan İran Okulları ve İranlıların Eğitimi (1883–1912). *Bellekten*, (310), 985–1019.
- Bilim, C. Y. (1998). *Türkiye'de Çağdaş Eğitim Tarihi (1734–1876)*. Anadolu Üniversitesi Yayınları.
- Büyükkarcı, S. (2000). Osmanlı Devleti'nde İran Okulları. *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, (8), 11–48.
- Büyükkarcı, S. (2003). *Türkiye'de Rum Okulları*. Yelken Yayınları.
- Ergin, O. N. (1977). *Türk Maarif Tarihi* (Cilt 2). Eser Kültür Yayınları.
- Fortna, B. C. (2005). *Mekteb-i Hümayûn: Osmanlı İmparatorluğu'nun Son Döneminde İslam, Devlet ve Eğitim* (P. Sıral, Çev.). İletişim Yayınları.
- Göktaş Kaya, L., Özkurt, M. (2018). 19–20. Yüzyıl Osmanlı Eğitim Yapıları: Kastamonu Merkez Mekteb-i İdadi, Mekteb-i Sanayi, Rum Mektebi. *The Journal of Academic Social Science*, (73), 37–56.
- Güçtekin, N. (2021). Osmanlı Devleti'nin 1907–1908 Yılına Ait Eğitim İstatistiği. *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları Dergisi*, 11(22), 125–167.
- İpek, N. (2022). Trabzon Rumları. *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, (32), 397–440.
- Kaya Doğanay, F. (2011). Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Rüşdiye Mektepleri (Doktora Tezi). Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Kiremitciyan, T. (2020). Arşiv Belgelerine Göre Hasköy'ün Günümüze Ulaşamayan Ermeni Eğitim Yapıları. *Sanat Tarihi Yıllığı*, 29, 145–169.
- Koç, B. (2007). Osmanlı İslahhanelerinin İşlevlerine İlişkin Bazı Görüşler. *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 6(2), 36–50.
- Koçer, H. A. (1992). *Türkiye'de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi*.

- Kodaman, B. (1991). *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*. Türk Tarih Kurumu.
- Kodaman, B. (1980). Tanzimat'tan II. Meşrutiyet'e Kadar Sanayi Mektepleri. O. Okyar & H. İnalçık (Eds.), *Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi (1071–1920)* (ss. 287–296).
- Küçükuğurlu, M., & Yılmaz, Ö. (2019). *Osmanlı Dönemi Trabzon Şehir Haritası (19. Yüzyıl)*. Zafer Form Ofset.
- Kutlu, Z. G. (2018). 19. Yüzyıldan Günümüze İstanbul'da Fransız Okul Yapıları (Doktora Tezi). İstanbul Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü.
- Mahmud Cevad. (2002). *Maârif-i Umumiye Nezareti Tarihçe-i Teşkilat ve İcraatı*.
- Mutlu, Ş. (2005). *Osmanlı Devleti'nde Misyoner Okulları*. Gökkuşbu Yayınları.
- Okuyan, A. (2013). *19. Yüzyılın Son Çeyreğinde Trabzon*. Kalem Yayınevi.
- Öksüz, H., Usta, V., & İnan, K. (2009). *Trabzon Ticaret ve Sanayi Odası Tarihi (1884–1950)*. TSİO Yayınları.
- Özen, H., et al. (2010). *Trabzon Kültür Envanteri*. Trabzon Valiliği Yayınları.
- Özalp, R., & Ataünal, A. (1977). *Türk Milli Eğitim Sisteminde Düzenleme Teşkilatı*. Milli Eğitim Basımevi.
- Özbek, Y. (2019). Tanzimat Sonrası Osmanlı Eğitim Yapıları. *Osmanlı Sanatında Değişim ve Dönüşüm* (ss. 317–355). Literatür Yayıncılık.
- Özgüven, B. (1990). İdadi. *Tarih ve Toplum*, (82), 44–47.
- Özsüer, E. (2019). *Trabzon Rum Mektebi: Doğu'nun Deniz Feneri*. Serander Yayınları.
- Öztürk, C. (1995). Türkiye'de Mesleki ve Teknik Eğitimin Doğuşu I: Islahhâneler. *Hakkı Dursun Yıldız Armağanı* (ss. 427–442).
- Pala Azsöz, G. (2021). Kırklareli'nde Gayrimüslimlerin İnşa Ettiği Yapılara İlişkin Bir İnceleme. *Mimarlık ve Yaşam Dergisi*, 6(1), 267–283.
- Piyale, M. (1988). Trabzon'da Eğitim ve Kültür Hayatı (1839–1923) (Yüksek Lisans Tezi). Ankara Üniversitesi.
- Polat Haydaroğlu, İ. (1990). *Osmanlı İmparatorluğu'nda Yabancı Okullar*. Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Salnâme-i Nezaret-i Maarif-i Umumiyye*. (1316/1321). Matbaa-i Amire.
- Sırrı Paşa. (2011). *Mektubat-ı Sırrı Paşa* (A. Karaçavuş, Haz.). Serander Yayınları.
- Şaşmaz, M. (1997). İngiliz Konsolosu Alfred Biliotti'nin 1885'teki Raporuna Göre Trabzon Vilayetinde Eğitimin Durumu. *Tarih ve Toplum*, 163, 41–53.
- Şenel, Ş.,- Terzi, H. (2019). Trabzon'daki İran Konsolosluğu Faaliyetleri (1877–1923). *AHBV Edebiyat Fakültesi Dergisi*, (1), 83–95.
- Şimşek Özel, H. (2018). Tanzimat'tan Cumhuriyet'e İzmir'de Eğitim Yapıları (Doktora Tezi). Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Tan, H. (2019). Trabzon Vilayeti'nde Ecnebler (1853–1908) (Doktora Tezi). Ondokuz Mayıs Üniversitesi.

Taşkın, Ü. (2009). 1317 (1899–1900) Maarif Salnamesi'ne Göre Trabzon Vilayetinde Eğitim Kurumları. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 2(7), 244–262.

Tekeli, İ., & İlkin, S. (1999). *Osmanlı İmparatorluğu'nda Eğitim ve Bilgi Üretim Sisteminin Oluşumu ve Dönüşümü*. Türk Tarih Kurumu.

Tırnık, E. (2022). Atatürk Köşkü Müzesi. *T Dergi*, 4, 8–11.

Trabzon Vilâyeti Salnâmesi. (1286/1292/1305/1318).

Türkmen, K. (2022). Osmanlı'da Modern Eğitimin Günümüze Ulaşamayan Bir Temsilcisi: İnşa Süreci ve Mimari Detayları ile Kırşehir Mekteb-i İdadisi. *Art-Sanat*, 17, 529–550.

Vahapoğlu, H. (2005). *Osmanlı'dan Günümüze Azınlık ve Yabancı Okullar*. MEB Yayınları.

Yazıcı Metin, N. (2019). *Devlet Kapısı: Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Hükümet Konaklarının İnşa Süreci ve Mimarisi*. Kitabevi Yayınları.

Yazıcı Metin, N. (2024a). *Osmanlı'nın Gureba Hastaneleri: İnşa Süreci ve Mimarisi ile Türkiye Örnekleri*. Kitabevi Yayınları.

Yazıcı Metin, N. (2024b). Osmanlı Kamu Yapıları. *Osmanlı Sanatı ve Mimarisi* (ss. 739–778). Akademisyen Yayınevi.

Yıldırım, M. A. (2012). II. Meşrutiyet Devrinde Vilayet Sanayi Mekteplerini Yeniden Yapılandırma Girişimleri: Vilâyât Sanayi Mektepleri Tertibatı. *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 31(52), 135–170.

Yolalıcı, M. E. (1994). Maarif Salnamelerine Göre Trabzon Vilayetinde Eğitim ve Öğretim Kurumları. *OTAM (Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi)*, 5(5), 435–473.

BOA. / Cumhurbaşkanlığı/ Başkanlık Osmanlı Arşivi Belgeler

BOA., A.MKT.MHM., 145/14, 26 Rebiyülevvel 1275, 3 Kasım 1858; A.MKT.UM., 507/23, 11 Rebiyülahir 1278, 16 Ekim 1861.

BOA., A.MKT.NZD., 451/86, 29 Rebiyülevvel 1379, 24 Eylül 1862; A.MKT.NZD., 458/71, 10 Cemaziyelevvel 1279, 3 Kasım 1862; A.MKT.NZD., 463/16, 12 Cemaziyelahir 1279, 5 Aralık 1862

BOA., A.MKT.MHM., 247/16, 27 Cemaziyelevvel 1279, 20 Kasım 1862; A.MKT.MHM., 259/78, 18 Şevval 1279, 8 Nisan 1863; A.MKT.MHM., 263/32, 24 Zilkade 1279, 13 Mayıs 1863.

BOA., AZN., 80/28, 22 Şaban 1326, 19 Eylül 1908.

BOA., BEO., 235/17617, 26 Zilhicce 1310, 11 Temmuz 1893; BEO., 3532/ 264890, 19 R. Evvel 1327, 10 Nisan 1909

BOA., DH.İD., 30/37, 3 Muharrem 1331, 13 Aralık 1912; DH.İD., 214/11, 7 Cemaziyelahir 1332, 3 Mayıs 1914; DH.İD., 30/38, 22 Muharrem 1331, 1 Ocak 1913.

BOA., DH. MKT 1399/9, 16 Cemaziyelevvel 1304, 10 Şubat 1887; DH. MKT., 1562/83, 4 Rebiyülevvel 1306, 8 Kasım 1888; DH.MKT., 1848/56, 2 Zilhicce 1308, 9 Temmuz 1891;

DH.MKT., 1890/29, 14 Rebiyülahir 1309, 17 Kasım 1891; DH.MKT. 1900/87, 11 Cemaziyelevvel 1309, 13 Aralık 1891; DH.MKT., 1909/53, 9 Cemaziyelahir 1309, 10 Ocak 1892; DH.MKT., 1200/15, 1 Şaban 1325, 1 Eylül 1907; DH.MKT., 2670/60, 5 Zilkade 1326, 29 Kasım 1908; DH.MKT., 2788/91, 16 Rebiyülevvel 1327, 7 Nisan 1909; DH.MKT., 2793/44, 21 Rebiyülevvel 1327, 12 Nisan 1909; DH.MKT., 2899/71, 27 Receb 1327, 14 Ağustos 1909. BOA., DH.MUİ., 10/19, 15 Ramazan 1327, 30 Eylül 1909; DH.MUİ., 85/64, 2 Cemaziye-lahir 1328, 11 Haziran 1910.

BOA., FTG.f., No: 1863.

BOA., İ.AZN., 16/20, 2 Rebiyülahir 1313, 22 Eylül 1895; İ.AZN., 32/33, 16 Safer 1316, 6 Temmuz 1898; İ.AZN., 49/22, 8 Zilkade 1320, 6 Şubat 1903; İ.AZN., 57/8, 8 Cemaziye-lahir 1322, 20 Ağustos 1904; BOA., İ.AZN., 74/43, 8 Şevval 1325, 14 Kasım 1907; İ.AZN., 117/14, 15 Mayıs 1329, 28 Mayıs 1913; İ.AZN., 117/14, 12 Recep 1332, 6 Haziran 1914. BOA., İ.DH., 498/33883, 15 Cemaziyelevvel 1279, 8 Kasım 1862

BOA., İ.MF., 20/18, 4 Şevval 1330, 16 Eylül 1912; İ.MF., 20/32, 3 Zilkade 1330, 14 Ekim 1912; İ.MF., 20/50, 3 Zilhicce 1330, 13 Kasım 1912; İ.MF., 20/51, 8 Zilhicce 1330, 18 Kasım 1912. BOA., İ.RSM., 32/19, 9 Şaban 1326, 6 Eylül 1908.

BOA., MF.MKT., 81/38, 4 Ramazan 1300, 9 Temmuz 1883; MF.MKT., 97/53, 22 Cemaziye-lahir 1305, 6 Mart 1888; MF.MKT., 101/119, 26 Muharrem 1306, 2 Ekim 1888.

MF.MKT., 104/100, 25 Rebiyülahir 1306, 29 Aralık 1888; MF.MKT. 157/57, 8 Recep 1310, 28 Ocak 1893; MF.MKT., 184/70, 8 Rebiyülahir 1311, 19 Ekim 1893; MF.MKT., 188/142, 26 Cemaziyelevvel 1311, 5 Aralık 1893; MF.MKT., 210/49, 15 Zilhicce 1311, 19 Haziran 1894; MF.MKT., 264/1, 28 Zilkade 1312, 23 Mayıs 1895; MF.MKT., 266/48, 8 Zilhicce 1312, 2 Haziran 1895; MF.MKT., 299/13, 22 Zilhicce 1312, 16 Haziran 1895; MF.MKT., 443/6, 27 Zilkade 1316, 8 Nisan 1899; MF.MKT., 481/ 15, 20 Şaban 1317, 24 Aralık 1899; MF.MKT., 961/5, 7 Ramazan 1324, 25 Ekim 1906; MF.MKT., 1035/76, 16 Zilhicce 1325, 20 Ocak 1908; MF.MKT., 1079/11, 26 Ramazan 1326, 22 Ekim 1908; MF.MKT., 1205/53, 19 Rebiyülevvel 1333, 4 Şubat 1915.

BOA., MF.İBT., 27/78, 12 Rebiyülevvel 1308, 21 Mayıs 1891; MF.İBT., 28/35, 19 Rabiülahir 1309, 22 Kasım 1891; MF.İBT., 304/92, 28 Safer 1329, 28 Şubat 1911; MF.İBT., 426/81, 28 Cemaziyelevvel 1331, 5 Mayıs 1913; MF.İBT., 459/5, 12 Zilkade 1331, 13 Ekim 1913; MF.İBT., 499/76, 27 Cemaziyelahir 1332, 23 Mayıs 1914; MF.İBT., 503/72, 22 Recep 1332, 16 Haziran 1914.

BOA., ML.EEM., 38/4, 27 Cemaziyelahir 1292, 31 Temmuz 1875; ML.EEM., 800/30, 23 Rebiyülevvel 1326, 25 Nisan 1908.

BOA., MV, 231/257, 20 Ramazan 1331, 23 Ağustos 1913; MV., 81/38, 10 Ramazan 1332, 4 Haziran 1914.

BOA., ŞD., 1826/19, 29 Safer 1288, 20 Mayıs 1871; ŞD., 574/55, 26 Şaban 1302, 10 Haziran 1885; ŞD., 213/21, 25 Zilkade 1312, 20 Mayıs 1895; ŞD., 217/3, 21 Zilhicce 1318, 11 Nisan 1901; ŞD. 1862/5, 18 Rebiyülevvel 1325, 1 Mayıs 1907; ŞD., 1868/1, 17 Receb 1330, 2 Temmuz 1912.

BOA., TSMA.e, 1385/20, 19 Cemaziyelevvel 1303, 23 Şubat 1886.

BOA., Y.A.RES., 45/29, 28 Muharrem 1305, 16 Ekim 1887; Y.PRK.UM., 10/56, 16 Safer 1305, 3 Kasım 1887; Y.A.RES., 45/29, 14 Rebiyülevvel 1306, 18 Kasım 1888.

BOA., Y.MTV., 301/83, 13 Receb 1325, 22 Ağustos 1907.